

SPIRA VERONIKA

Könyvekről

A rendszerváltás hevében

1989-1990

TARTALOMJEGYZÉK

<u>Szembesítés.....</u>	<u>3</u>
<u>Hol az Ígéret Földje?</u>	<u>6</u>
<u>Egy gyötrelem története.....</u>	<u>14</u>
<u>Hódolat Katalóniának.....</u>	<u>19</u>
<u>Állatmese a baloldali totalitarizmusról.....</u>	<u>22</u>
<u>Író a börtönben.....</u>	<u>27</u>
<u>Előrejelzés.....</u>	<u>32</u>

Szembesítés

Lengyel József: Szembesítés
(Magvető Könyvkiadó, 1988.)

„Sztálin nem is véres ösztön. Véletlen? ... Kavics, amely elindítja a lavinát és az törvényszerűen nő? Kavics csak lejtőn gurul; a lejtő már eleve megvolt... A lejtő nem véletlen.”

(Lengyel József)

A glasznosztly nyomán megismert adatok tükrében más korántsem tűnik elméleti hibának a hitlerizmus és a sztálinizmus „szembesítése”. **Lengyel József** kisregénye ezt teszi. Ezért sem kerülhetett korábban a hazai olvasók kezébe. A 70-es években kinyomtatták ugyan, de a könyvesboltokig már nem jutott el. Így azoknak a műveknek a sorát gyarapította, amelyek előbb váltak ismertté külföldön, mint hazájukban (**Paszternak, Szolzsenyicin, Zamjatyin** vagy éppen **Konrád György** művei). Ezért a nemrégiben megjelent regény hátlapján olvasható megállapítás, miszerint posztumusz regényről volna szó, csak részben vagy egyáltalán nem helytálló. A *Szembesítés* már az író életében kikerült a nyomdából mind itthon, mind külföldön. Csak a hazai olvasókhoz nem jutott el mostanáig.

Lengyel József – bár pályája a tízes években indult – szélesebb olvasóközönség előtt csak a hetvenes években vált ismertté. Ekkor jelentek meg a sztálini időszakot, táborokat, a száműzöttek sorsát bemutató – személyes élményeken alapuló – művei: az *Elejétől végig*, a *Mérges, kicsi öregúr*, az *Út épül*, a *Norilsz kettő* és az *Igéző*. Ezek a művek méltán kerültek a sztálini terror időszakát, a táborlakók és a száműzöttek sorsát ábrázoló művek élvonalába, *Szolzsényicin* vele egy időben megjelent *Ivan Gyenyiszovics egy napja* című világhírű műve mellé. Lengyel József hitvallása ezekben a művekben azé a kommunistaé, aki élesen szemben áll a sztálinizmussal. *Lassú Endrének*, a *Szembesítés* főhősének szavaival:

„...én csak úgy lehetek kommunista, ha elismerik nyíltan és az egész világ előtt, hogy azok, akik velünk ezt csinálták, nem kommunisták.”

„Hinni? Hát nem hiszek a párt csalhatatlanságában. Bízni? A kommunista rend erejében igenis bízom. Csakhogy ennek a bizalomnak feltételei is vannak. Elsősorban, de ezt már mondtam is: az igazság nyílt feltárása, továbbá, hogy ne egy vékony réteg üljön fenn magabiztosan, stallumokban, a burzsoá rendnél is avultabb feudális-patriarchális uralkodó réteg módjára. Mert manapság itt egy járási titkár nagyobb hatalom, mint – magyar példát hozok – egy főszolgabíró.”

Ez nem csupán megállapítás, követelés is rejlik benne. A sztálinizmussal való teljes leszámolás követelése. Ennek kimondása és vállalása azonban nem volt könnyű még a közelmúltban sem.

A *Szembesítés* 1947-48-ban játszódik Moszkvában. A moszkvai magyar nagykövetségre, ahol már a háború utáni új Magyarország új hivatalnokai dolgoznak, besurran egy rosszul öltözött, kiéhezett, megviselt idegrendszerű ember, és a követség egyik magas rangú tisztviselőjével akar beszélni. A besurranó férfi *Lassú Endre*, magyar kommunista, aki az illegális mozgalomban atyai támogatója volt a mostani követségi titkárnak, *Banicza István*nak, de életútjuk más irányba vezetett. *Lassú* emigrálni kényszerült, majd a Szovjetunióba került, *Banicza* otthon maradt és az illegális párt tagja volt. Mindketten kommunisták, mindketten táborból szabadultak. Az egyik egy hitleri koncentrációs táborból, a másik a sztálini Gulag egyik lágeréből. Kettejük szinte egész naposra nyúló beszélgetése, amely a kisregény gerincét adja, valóban a címben megjelölt szembesítése e két sorsnak, de több is ennél. Amikor ugyanis a „szembesítés” folyik, a hitlerizmus már elbukott, a sztálinizmus azonban – a háborús győzelmet követően – most lép újabb szakaszába. A különbséget felismertetni *Baniczával* – ez volna *Lassú* célja:

„Ugyanis, kérem tisztelettel, itt nem egy darab Szent Bertalan éjszakája volt, hanem ezeregy

...

(...) – Számolta? – kérdeztem élesen.

- Nem. A számolás még tart.”

Lassú feltárja a részben kommunista meggyőződésből és konformizmusból vonakodó *Banicza* előtt tapasztalatait a hatalom természetéről, amelyet jól ismer:

„A hatalom rákos daganat, megeszi az emberben az emberség sejtjeit. A cél már szinte semmi, és a hatalom már egyedül a hataloméért kell. (...) a hatalom tönkre teszi az egyén minden emberi normalitását, túlburjánkoztatja és ezzel tönkreteszi, de a ráknál is rosszabb. Mert ragályos, mint a pestis. A modern pestis az íróasztali hatalom, a vezető hatalom. Gátjavethetetlen terjed. Pusztá látása is elég, hogy elvegye az egészségesek életkedvét.”

Banicza pedig, bármennyire is hitetlenkedik, már létevel is igazolja *Lassú Endre* felfogását a gyávaság kulcsszerepéről, hiszen már maga is ismeri a félelmet, holott még a fordulat éve és a Rajk-per előtt vagyunk. *Lassú Endre* tétele az emberek átalakulásáról, a morál meggyengüléséről a félelem árnyékában, kegyetlen és pontos:

„Nézd, Pista (...) én tudom, hogy nem vagy gyáva. És ezért nem vagy a számukra megbízható. Értsd meg végre! A gyáva ember a konstans tényező, melyből nyugodtan indul el a számításuk. (...) A bátor a változó. Tehát megbízhatatlan. De mindabból, amit itt tapasztaltam, számomra éppen a bátor emberek fokozatos elgyávulásának látványa volt a legtanulságosabb. És a leginkább lesújtó.”

Baniczában két én viaskodik. Az egyik még érintetlenül őrzi az illegális mozgalomból hozott morális elkötelezettséget, szolidaritást, segítőkészséget, ezért is lehet vele teljesen őszinte *Lassú*. (Erről a szolidaritásról szól *Lengyel József* 1965-ben megjelent kisregénye, az *Újra a kezdet*, amelynek szintén *Banicza István* az egyik főszereplője. Itt a hitleri táborban láthatjuk őt, amint az elvtársa szökését készíti elő.) A másik már a félelem nyomásának engedve nem szívesen néz szembe azzal, mit is jelent a Magyarországon hamarosan berendezkedő sztálinizmus:

„(...) és persze én is tudtam, amit ő mondott. De most rosszabb – meztelenül kerget felöltözött irodisták között. Disznóság! Mit prédikál nekem? Álljon ki az utcára, és ott beszéljen. De ott hallgat.”

Maga is látja, ahogy a szeme előtt változnak meg a munkatársai, és lesznek proletárból az új elit tagjai. *Keserű Béla*, a követség egyik hivatalnoka, volt rézmunkás, és felesége, a pestújhelyi „barnapiros protilány” hamarosan a volt úri osztály tagjait kezdik utánozni. *Banicza* is csak úgy védekezhet ez ellen, ha legalább a magánéletében megpróbál rendet teremteni, elszakadni a tőle mentalitásban idegen feleségétől, aki őt is szívesen integrálná az új uralkodó osztály soraiba. Más nemigen érdeklí, mint drága teveször pokrócok és stílbútorok vásárlása.

Baniczára felfelé ívelő karrier vár, a londoni követségen kap magasabb beosztást, bár feltehetőleg csak átmenetileg. Ez a kinevezés inkább annak a jele, amit *Lassú* megjósolt: túl bátor és becsületes, jobb tőle megszabadulni. *Lassú Endrét* pedig visszakísérjük Moszkva-környéki kényszer-tartózkodási helyére, sőt utalás történik arra is, hogy hamarosan ismét letartóztatják.

Lengyel József a kisregény narrációját az elbeszélői nézőpont többszöri változtatásával formálja meg. A hét fejezet valójában öt monológ. Az első és a hatodik *Lassú Endréé*, a második *Banicza* feleségéé, a harmadik és az ötödik *Baniczáé*, a negyedik *Banicza mostohafiáé*, a hetedik pedig egy lágerjárt fiatalasszonyé, aki a volt és leendő rabok kiszolgáltatottságát, kilátástalanságát átélve, várja vissza *Lassú Endrét* Alexandrovba. E monológ közben érlelődik meg benne a gondolat, hogy amíg még újra Szibériába nem száműzik őket, a jövőtlen emberek tiszta, de illúziótlan szerelmével ajándékozza meg „az idegent”:

„Andrej Gavrilovics (így nevezi a fiatalasszony Lassút) idegen, és mégis az én fajtám. A lágerjártak örök vérrokonsága van bennük. És nem gyávult el. És nem hiszi, hogy egy ebédért megkaphat. És nincs felesége tartalékban (...) még a kezemet sem szorította meg, mindig testvéri társként fogtunk kezét. És most egyszerre egészen akarni fogjuk (...) Mindent. Nincs idő.”

Ennek a szerelemnek a leírása a kisregény leglíraibb része. Benne, ha fenyegetetten is, ha villanásnyi időre is, az emberi összetartozás és bizalom szépsége jelenik meg.

Lengyel József kisregénye a renegáttá nem lett kommunista író engedményre nem hajló antisztálinista, a totális diktatúrával szembe forduló könyve. Olyan könyv, amelyből az önmagát túlélte, de a struktúrákban még ma is jelenlévő sztálinizmus természetrajzából sok minden megérthető.

Megjelent: In: Céllok 1989. január, 8-9.o.

Hol az Ígéret Földje?

Arthur Koestler: Sötétség délben

Európa – Reform közös kiadás 1988.

Fordította: Bart István

„- *Miért csukták le?*
- *Politikai elhajlás.*
- *Brávó! A farkasok*
felfalják egymást!”

(Rubasov és a cári tiszt párbeszédéből)

Arthur Koestler (1905-1983) „magyar születésű, frankofil angol író” volt, ahogy magát ironikusan-komolyan nevezte. Ez a felsorolás azonban korántsem teljes, hiszen ki kell egészítenünk azzal, hogy 35 éves koráig kizárólag németül írt, ugyanis olyan monarchiabeli kétnyelvű zsidó család szülötte, amely éppolyan otthonosan mozgott Pesten, mint Bécsben, a magyar nyelvben, mint a németben. Leghíresebb regénye, a *Sötétség délben*, a közelmúltban jelent meg magyarul, közel félszázaddal azután, hogy világsíkert vívott ki magának. Az elismerés tartósnak bizonyult, azóta is a század legfontosabb regényei között tartják számon.

Koestler 1932-33-ban töltött egy évet a Szovjetunióban, de csak a Sztálin-Hitler paktum után szakított végképp a sztálinizmussal, és lett mindenféle totalitarizmus kérlelhetetlen ellensége. Bár Koestler is megjárta a polgárháborús Spanyolországot, mint Orwell, akivel később, angliai éveiben barátságot kötött, de míg Oewellnek Katalónia volt a meghatározó élmény, amely szembefordította a mind a jobb, mind a baloldali totalitarizmussal, és a *Hódolat Katalóniának*, majd az *Állatfarm* és az 1984 írására vezette, Koestlernek még három évre volt szüksége ahhoz, hogy a szakítás véglegessé váljék benne, és a *Sötétség délben* megírásához fogjon. Számára 1939-től vált világossá, hogy Európa nem egy jobb- és baloldal közötti választás előtt áll, hanem csupán a tökéletlen demokrácia és a totális diktatúra alternatívái állnak nyitva előtte. E dilemmát végiggondolva Koestler *Lukáccsal éppen ellentétes álláspontra jutott*. Míg Lukács úgy vélte, hogy a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus, Koestler arra a meggyőződésre jutott, hogy a legtökéletlenebb demokrácia is jobb a totális diktatúránál, legyen az jobb- vagy baloldali. Ebben Orwell is osztozott a véleményén, holott nem rajongott sem a brit gyarmatbirodalom viselt dolgaiért, sem az amerikai kapitalizmusért, és amint az 1984 mutatja, semmilyen illúziót nem táplált egyik nagyhatalom iránt sem.

A *Sötétség délben* 1939-40-ben íródott németül a hírhedt francia vernet-i internálótáborból való szökése közben. Portugáliába érve minden nehézség nélkül kaphatott volna amerikai vízumot, ő azonban nem akarta elhagyni Európát, Angliába igyekezett. Amikor 1940-ben a regény Londonban megjelent, ő éppen egy angol börtönben töltötte büntetését illegális határátlépés miatt. A *Sötétség délben* azonnal figyelmet keltett. Szinte minden tekintélyesebb lap mint fontos művet recenzálta, de *George Orwell* volt az, aki a regény igazi jelentőségét

felismerte. Tisztán látta, hogy Koestler regénye után az európai liberálisoknak is végleg le kell számolniuk a sztálinizmussal szembeni illúzióikkal. A regény ugyanis egy olyan kérdésre adott a művészet eszközeivel hiteles választ, amely már az első *moszkvai perek* óta foglalkoztatta az európai és a világgözcsemetéket: hogyan lehetséges, hogy a perbe fogott kommunista vezetők, a régi gárda tagjai, akik a cárizmus, sőt nem egyszer a fasizmus börtöneit is megjárták anélkül, hogy megtörtek volna, a legképtelenebb bűnökkel vádolják magukat a nyilvánosság előtt. A regény ennek a lélektani rejtélynek a kulcsát adja, végigkísérve egy bolsevik forradalmár, *Nyikolaj Szalmanovics Rubasov* belső monológját letartóztatásától a kihallgatásokon át a nyilvános tárgyalásig, majd a kivégzéséig.

Rubasov figurájában *Buharin*, *Radek* és *Trockij* szintézisét adja Koestler. Gondolkodása inkább Buhariné, személyisége, fizikai megjelenése inkább Radeké és Trockijé. Alakjának, sorsának megformálásában természetesen szerepet játszottak személyes élményei, barátainak szovjetunióbeli sorsa is, többek között *Alexander Weissbergé*, akit a Buharin-perben szerettek volna koronatanúként felhasználni. Weissberg felesége, de később ő maga is beszámolt Koestlernek börtönélményeiről, sőt 1952-ben ki is adta visszaemlékezéseit.

Weissberg egyike volt azoknak az európai értelmiségieknek, akik lelkesedésből érkeztek a Szovjetunióba, hogy szaktudásukkal segítsék felépíteni a szocializmust, de pár év múlva a Ljubjankán és a Gulágon találják magukat. A Sztálin-Hitler paktum után pedig jó néhányukat, a volt német és osztrák állampolgárokat, átadták a barátság jegyében a Gestapo-nak, ahogy Weissberget is.

A regény világhírűvé mindenek ellenére csak a negyvenes évek második felében, a francia fordítás és főképp az amerikai kiadás után vált. 1941-ben a Hitler-ellenes szövetség idején, amelyben a Szovjetunió meghatározó szerepet játszott, a politikai viszonyok nem kedveztek a regény népszerűsítésének. A győzelem után, de különösen a hidegháború kezdetétől hirtelen világszenzáció lett. Azonnal nagy szenvedélyeket kavart, ünneplés és megbélyegzés, reveláció és felháborodás fogadta. Gyakran az írónak magának is úgy tetszett, hogy nem mindig azok ünneplik, akikkel azonosan gondolkodik, és nem mindig azok vádolják, akik valóban eltérő célokat követnek. A francia baloldal például, és nem csak a kommunisták, hanem Sartre és Simone de Beauvoir is úgy vélekedett, hogy Koestler könyve nem tekinthető baloldalinak, szerzőjét a többi volt kommunista-val együtt elutasították mint renegátot. Az amerikai és európai jobboldal nagyobb része ünnepelte a könyvet. Erre mondta Arthur Koestler, hogy nem változtathatjuk meg csak azért a meggyőződésünket, mert elvi ellenfeleink egyetértenek velünk; ami látszólag azonos, az a lényege szerint lehet nagyon is különböző. És valóban az is volt. Amíg Arthur Koestler világnézeti, politikai problémákkal egyáltalán foglalkozott (az ötvenes évek közepéig), olyan baloldali liberális volt, aki, mint említettük, kérlelhetetlen antisztálinista nézeteket vallott, és nagyobb veszélynek tartotta a totális államiség terjeszkedését, mint a demokrácia bármilyen fogyatékos változatának megerősödését. Az egyén szabadságának, az emberi jogoknak a tiszteletben tartását tekintette a legfontosabb értékmérőnek minden társadalom megítélésében. A McCarthy-féle Amerika ugyan nem kevés visszatetszést keltett benne (nem léphetett be Amerikába mint volt kommunista), az amerikai liberálisokat mégis arra figyelmeztette, hogy jogos elégedetlenségük a maguk társadalmával ne tegye őket olyasminek a híveivé, amiről semmit sem tudnak.

Éveken át kötelességének tartotta a nyugati világ baloldalának a felvilágosítását, és a hamis illúziók eloszlatását a sztálinizmus valóságát illetően. Amíg azonban a sztálinizmus és a szocializmus, a sztálinizmus és a Szovjetunió egymás szinonimái voltak, Arthur Koestler

gondolatai és művei nem juthattak el Európa keleti felébe. Most jött el az ideje annak, hogy műveivel és gondolataival – ahogy Orwellével, Szolzsenyicinével és reméljük, hamarosan Gide-ével, sőt Nagy Lajoséval és másokéval is – a szélesebb olvasóközönség is megismerkedhessék.

Tegyük hozzá, hogy számos regénye, esszéje, tudományos munkája vár még arra, hogy lefordítsák magyarra. Akkor majd a hazai olvasó is mélyebben megértheti ezt a mindvégig *jellegetesen közép-európai szellemiségű alkotót*, aki soha nem tett le arról a már Nyugaton is egyre furcsább igényéről, hogy az egész univerzumot egységben lássa és kutassa, akárcsak a Monarchia utolsó nagy polihisztorai.

Koestler 35-40 éves koráig éppoly extenzíven és egyúttal intenzíven akarta megismerni a világot újságíróként, mint később íróként és tudósként. Bejárta Európa és a Közel-Kelet országait, interjút készítve Freuddal, Thomas Mann-nal, Fejszál királlyal és az akkor még terrorista Beginnel, élt Berlinben, tudósított a Zeppelin léghajó fedélzetéről, beutazta a Szovjetuniót, megismerkedett Buharinnal, Radekkal. Spanyolországban megtapasztalta a polgárháborút, volt a fallangisták halálra ítélt foglya, volt francia internáló táborban Le Vernet-ben, angol börtönben, a háború utáni Párizsban Camus-vel, Sartre-ral és Beauvoirral is kapcsolatban volt, és persze ismerte Angliát és az Egyesült Államokat is több ízben. Univerzalizmusra törekvését talán egy 1949-ben írt művének címe érzékeltetheti legfrappánsabban: *Insight and Outlook: An Inquire into the Common Foundations of Science, Art, and Social Ethics* (Bepillantás és kitekintés: A tudomány, a művészet és a társadalmi etika közös alapjainak vizsgálata.).

Az egyszerre extenzív és intenzív kereső nyugtalanság egy egész nemzedék és egy szociális réteg sajátja volt, nemcsak Koestleré, bár kétségtelenül ő ennek a legismertebb alakja. Az idősebbek és hasonló korúak közül gondoljunk a 20-as évek *Déry Tiborjára, Fejtő Ferencre, Ignotus Pálra, Németh Andorra*, részben *Márai Sándorra* vagy *Faludy Györgyre, Robert Capara*. A magyar „elveszett nemzedék” életmódját, gondolkodását Déry Tibor örökölte meg a legplasztikusabban *Pesti felhőjáték* című regényében, ahol még a főhőst is Németh Andorról mintázta. A regény eredeti címe még árulkodóbb: *Átutazó*, ami életformát, nyugtalan otthontalanságot, örökös keresést jelent. Hasonlóan beszédesek Márai regénycímei e korszakról: *Zendülők, Idegen emberek*. Németh Andor Koestlernek is egyik ifjúkori barátja volt, József Attila számára pedig egy időben az idősebb, bár semmivel sem stalilabb bátyj szerepét töltötte be:

Németh Andor

Egy nagyon tiszta vízcseppet
dörgöljete a szemire -
harminchat éve várja már
térden a kékpúpú teve.

Lidi, főzz neki húsleves,
rabbi, mondj neki kabbalát,
vegyetek békákat neki,
hogy legyen népe legalább.

Vad ágyúszóval vágatott

gyöngyház-korán a tenger át,
két fürtjén őrzi a leölt
halacskák szürke sóhaját.

(1927-28.)

Már ezek a kapcsolódási pontok is jelzik, hogy a magyar kultúra szempontjából is milyen fontos lenne életművének hazai vizsgálata, hiszen szellemisége, attitűdje kétségtelenül közép-európai és részben magyar gyökerű. (Zárójelben megjegyezhetjük, hogy a monarchia szellemi életével foglalkozó kutatók is elmulasztották életműve számbavételét ebből az aspektusból.) De ne feledkezzünk meg arról sem, hogy 1935-ben hosszabb pesti tartózkodása idején a magyar szellemi élet számos alakjával ismerkedett meg, személyes kapcsolatban volt több íróval, köztük József Attilával is. Sok szóbeli információ indult el akkor tőle pl. a szovjetunióbeli tapasztalatairól.

A regény körül a negyvenes években kirobbant és még évekig dúló szenvedélyek oka az volt, hogy Arthur Koestler valóban az elsők között tárta fel szépirodalmi műben a sztálinizmus belső logikáját, etikai és pszichológiai alapjait, és ezzel sokak szemében profanizálta a kommunizmus mítoszát. Regénye valóban a bolsevik tudat és morál pontos természetrajza, valamint annak az útnak a rekonstrukciója, amelyet a Megváltás és Utópia önfeláldozó és racionális előharcosai jártak be, míg végül elfogadták a terrort, a tömegek millióinak elpusztítását, sőt saját likvidálásukat is. A főhős, *Rubasov* annak a társadalmi rendnek, amelynek maga is egyik megteremtője és vezetője volt, a börtönében gondolja végig ezt az utat, tulajdonképpen az életét, és vet számot tetteivel, döntéseivel. Maga elé képzei a forradalom előharcosait, Lenin korai munkatársait, akik közül ő is egy volt, az első pártkongresszus delegátusait:

Maroknyian voltak csupán akkor még, egy merőben új emberfaj képviselői: harcos filozófusok. Úgy ismerték az európai városok börtöneit, mint a kereskedelmi utazók a szállodákat. Hatalomról álmodtak, de csak azért vágytak hatalomra, hogy egyszer és mindenkorra eltöröljék a hatalmat ...”

Ez volt hát a kiindulópont, véli *Rubasov*, csupa harcos filozófus, pragmatikus, bátor férfi. Sosem volt még az emberiség olyan közel *Platon* államának megvalósításához, mint amikor ezek a férfiak munkához láttak, gondolja. Mi történt azonban később, hogyan vált az emberiség megváltásának műve olyanná, amiről *Rubasov* már úgy érzi, nem az, amit teremteni akartak:

„A Párt és az Állam immár nem képviseli a Forradalom érdekeit, azaz a tömegek érdekeit, vagy ha úgy tetszik, magát az egész emberi haladást.”

Érzi, hogy az okokat a bolsevik etika belső logikájában kell keresnie, és bár ez a logika hibátlannak tűnik, mégis minduntalan *Richardra*, a kis *Loewyre* és *Arlovára* kell gondolnia. A bolsevik etikát a századelő kommunistái formálták ki az előző forradalmár nemzedékek hagyományát követve. Ennek az etikának a lényege az individuum, az 2én” tagadása, és a „mi” felsőbbrendűségének elfogadása, egészen az aszkézisig. A lemondás az individualizmus minden formájáról azonban súlyos morális következményekkel jár. A morál azonosítása a szolgálattal, az engedelmességgel felmentést ad minden, a párt érdekében elkövetett bűn alól:

„Csak kétféle etika létezik, s ezek homlokegyenest szemben állnak egymással. Az egyik a keresztény, humanista etika szentnek nyilvánítja az egyént, és azt állítja, hogy emberi

egyedekre nem alkalmazhatók a matematika törvénye. A másik viszont abból az alapelvből indul ki, hogy minden kollektív cél bármely eszközt szentesít, és nemcsak megengedi, de meg is követeli, hogy az egyén minden tekintetben alárendeltessék a köznek, s ha szükséges, akár fel is áldoztassék a köz érdekében – egyszerűen törölhető az élők sorából, mint egy kísérleti nyúl vagy áldozati bárány, ha úgy tetszik.”

E logika szerint a kollektív cél szentesít minden eszközt. *Rubasov* kételkedik ennek a logikának a feltétlen helyességében, talán mindig is kételkedett, de mint kispolgári érzélgést elnyomta magában. Ez vezetett arra, hogy maga is feláldozzon jó szándékú, ártatlan embereket a párt érdekében és utasítására. Így tett 1933-ban, Hitler választási győzelme után *Richard*dal, a német kommunistával, aki a szétvert mozgalom megmaradt harcosa volt, és a maga eszével és eszközeivel tovább akart harcolni a fasiszmus ellen. *Rubasov*nak azonban a Párt döntése alapján a Gestapo kezére kellett őt adatni, mert *Richard* eltért a kívánt pártvonaltól, minden antifasiszta erő összefogását hirdette röplapjain, a párt pedig éppen a szociálfasisztáknak nevezett szociáldemokráciát tekintette akkoriban legfőbb ellenségének. *Rubasov*ot nem hagyja nyugodni e találkozás óta az a *Pieta*-kép, amelyen Mária alakját éppen *Richard* takarta el a tekintete elől a képtári titkos találkozón. A *Pieta* Mária-alakjának fájdalmat és csüggedést kifejező kézmozdulata vezérmotívumként szövi át a regény szövegét, ahogy *Rubasov* emlékezetébe is minduntalan visszatér, szimbolizálva az elfojtott „másik” etikát, az áldozatokért érzett fájdalmat. *Richard* után *Rubasov* még hasonlóképpen és hasonló okokból feláldozta a kis *Loewyt*, a kommunista belga dokkmunkást is, aki ellenezte a fasiszta Olaszország elleni bojkott megtörését a szovjet szállítmányok kedvéért, és *Arlovát*, a titkárnőjét, akiért, bár tudta, hogy ártatlan, nem emelt szót, hogy magát ne keverje bajba. A pártnak ugyanis – ez a logika vezette – rá nagyobb szüksége van, mint egy névtelen titkárnőre.

E logika kétségtelenül jól szolgálta a hatalom megszerzését és megtartását, ezt *Rubasov* nagyon jól tudta, ezért vállalta ezeket a bűnöket, és nyomta el magában a büntudatot. Ezért kételkedett még kétségei jogosságában is:

„Megengedheti-e hát magának, hogy merő undorból, csüggedésből és hiúságból visszalépjön a szereptől? És ha kiderül, mindennek ellenére, hogy a Nagy Egyesnek mégis csak igaza van? És hogy itt benn is, a mocsokban, a vérben, a hazugságok közepette is, mindennek dacára a jövő alapjait fektetik le?

Vajon nem mindig is embertelen, gátlástalan építőmester volt-e a történelem, hazugságból, vérből és sárból keverve malterét?”

Ezt a meggyőződést erősíti benne a kihallgatását vezető régi elvtársa, *Ivanov* is, aki ugyancsak a régi gárda tagja:

„De gondold csak a Gracchusokra, Saint-Justre és a párizsi kommünre. Mostanáig mindig moralizáló dilettánsok csinálták a forradalmakat. Mindig jóhiszeműek voltak, és mindig rá is fizettek dilettantizmusukra. Mi viszont, a történelemben először, következetesek voltunk...”

Kétségtelen, a sztálinizmusról sok mindent el lehet mondani, csak azt nem, hogy dilettáns lett volna a hatalom abszolúttá tételében és megtartásában. De *Ivanov* hivatkozik *Dosztojevszkij* hőisére, *Raszkolnyikovra* is, azt állítva, hogy csupán azért tekinthető bűnösnek, mert az individualizmus logikája vezette. Ha a párt adott volna parancsot az öreg uzsorásnő megölésére és kifosztására, tette helyes és erkölcsös volna.

Dosztojevszkij az *Ördögökben* ennek az antiindividuális „szolgálat”-etikának éppen ezt az emberellenes logikáját ábrázolta az akkori forradalmárok: Nyecsajev és körének tetteit elemezve, megérezve bennük a jövő fenyegetését. Tudjuk, hogy Sztálin is Nyecsajevhez hasonlóan gondolkodott már ifjú forradalmárként is, gondoljunk hírhedt bankrablására, amellyel a kimerülő pártkasszát kívánta feltölteni.

Ivanov arra akarja rádöbbsenteni *Rubasovot*, hogy a bolsevik logika és a sztálinista gondolkodás között nincs éles határ, ezért feltétel nélkül alá kell rendelnie magát a párt akaratának, és vállalnia kell az utolsó áldozatot: önmaga nyilvános megbélyegzését. Erre pedig azért van szükség, hogy a még fejletlen tömegek megértsék a nyilvános perekből, hogy eltérni a párt vonalától a legnagyobb veszélyt rejti magában, hiszen még a volt vezetőket is árulóvá teszi. *Ivanov* azonban hiába képviseli töretlenül az új hatalmi logikát, őt is letartóztatják mint a régi gárda tagját, ugyanis az új káderekhez mérve ő túl intellektuális, túl művelt és szuverén. *Rubasov* kihallgatását *Gletkin* veszi át, aki a régi bolsevikok szemével „neandervölgyi”, özönviz utáni embertípus. Az *ivanovi* logika azonban győz. *Rubasov* vállalja, hogy nyilvános tárgyaláson bélyegezze meg magát, beismerje, hogy imperialista ügynök, hogy a Nagy Egyes ellen merényletet szervezett, hogy a forradalom megdöntésére törekedett. A kihallgatás ugyan a fizikai megtörést is alkalmazni próbálja vele szemben: napokon át nem hagyják aludni, a kihallgatás alatt állandóan a szemébe világít egy elviselhetetlen fényű lámpa stb. *Rubasovot* azonban fizikailag nem lehet és nincs is értelme megtörni. Az együttműködésre korábbi életének logikája és a párt iránti feltétlen hűsége bírja rá.

Csak a tárgyalás után, a szolgálat, a kötelesség terhétől megszabadulva, kivégzésére várva lehet újra lelkifurdalás nélkül magánember és engedi meg magának, hogy ismét felszínre kerüljön tudatában az évtizedekig elnyomott „én”-tudat és „az óceáni érzés”. Ez utóbbi olyan sajátos transzcendens élmény, amely az egyén és az univerzum titkos, magasabb rendű egységének sejtelme:

„Negyven esztendeig úgy élt, hogy szigorúan betartotta a szerzetesi fogadalmat, amit a Pártnak tett. Tartotta magát a logikus számítás szabályaihoz. A józan ész marósavával égette ki tudatából minden maradványát a régi, logikátlan erkölcsnek (...) És hova jutott? Ivanov és Gletkin cáfolhatatlan logikájú levelezései egyenesen a nyilvános tárgyalás kísérteties bábshízházába torkolltak. Meglehet, nem való az embernek minden gondolatot végiggondolni a logikailag adódó legvégső következtetés levonásáig.

(...) Visszatekintve a múltjára, most úgy látta, hogy ámokfutó volt negyven esztendeig – a tiszta ész ámokfutója. Meglehet, az sem való az embernek, hogy minden régi köteléktől megszabaduljon, s a „Ne tegyed ...” minden fékjét kioldva száguldjon egyenesen célja felé.

(...) Nyilván nem elég csupán rányitni az ember szemét valamely célra és aztán kést nyomni a kezébe: mert nem való neki késsel játszani, kísérletezgetni.”

A tiszta ész ámokfutója az etikum köteléke nélkül, késsel a kézben valóban nem az Ígéret Földje felé indul. A kanti etika parancsának félretolása csak addig jelenthette a *nietzschei* értelemben vett felszabadulást a keresztény morál alól, amíg nem intézményesült, amíg egy totális hatalom napi gyakorlatává nem vált.

„Gletkin mindent, ami történt, azzal az elvvel igazolt, hogy meg kell védeni az erődot. De közben belülről milyen lett az a vár? Betonból nem lehet Édenkertet építeni. Igen, megvédik a

fellegrát, de immár semmi értelme az erődítménynek, nem mutat immár példát a világnak semmiben. A Nagy Egyes uralma beszennyezte a Szociális Állam eszméjét (...) Félárbocon csüng a Forradalom lobogója.”

Attól tart e végső számadásban, hogy cél az alkalmazott eszközök következtében „elvész előle a ködben” és „most a nagy sötétség ideje jött el.” A hit és a kétség ambivalenciája gyötri utolsó perceiben. Előbb abban reménykedik, hogy a mozgalom megújul majd, és eljön az idő, amikor azt fogják hirdetni, hogy „csak az eszközök tisztasága szentesítheti a célt”. Majd utolsó gondolatai a bibliai Mózeszt idézik, aki ugyan negyven évig bolyongott a pusztában, de végül legalább megpillanthatta az Ígéret Földjét. Neki, *Rubasov*nak azonban úgy kell meghalnia, hogy már nem tudja, létezik-e egyáltalán az Ígéret Földje, ahová ő és társai elindultak népükkel:

„De ugyan hol van az Ígéret Földje?

Létezik-e egyáltalán, eljuthat-e oda valaha is a pusztában bolyongó emberiség? Nagyon szeretett volna választ kapni erre a kérdésre, amíg még nem késő. De Mózesztől is megtagadtatott, hogy belépjen az Ígéret Földjére. Csakhogy ő megláthatta legalább a hegy tetejéről a lábainál elterülő Kánaánt. (...) Őt azonban, Nyikolaj Szalmanovics Rubasovot senki sem vitte fel semmiféle hegytetőre, ahonnan letekinthetett volna; bármerre nézett, ő mindenfelé csak pusztaságot látott és éji sötétséget.”

A regény művészi rangját a téma izgalmaságán és időszerűségén túl a kidolgozás bravúrja jelenti. A mű szövegének nagy része *Rubasov* belső monológja, börtönbeli jelenének és az oda vezető útnak ökonomikus összefogása. Olyan tudatregény, tudatfolyam, amely – ellentétben például *Camus Közöny* – nem egyes szám első személyben íródott. A narrátor mindvégig fenntartja a külső és belső nézőpont kettősségének lehetőségét a harmadik személyű előadásmóddal, anélkül, hogy érvényesítené így szerzett jogait. Az olvasó mindvégig arra kényszerül, hogy a hőssel élje át, gondolja végig a *Rubasov*-féle morális és filozófiai döntések logikáját, anélkül, hogy a narrátor jelezne bármiféle értékítéletet a hőssel szemben. Koestlernek sikerült regényében egy tudat olyan pontos rekonstrukciója, amely művészi hitelével ragadja magával az olvasót, és nem kínál semmiféle didaktikus megoldást, annak ellenére, hogy az író számára fontos értékek (humanizmus, demokrácia, személyes szabadság, morális felelősség stb.) érzékelhető afirmációt kapnak a szilárd és totális hatalommal mint egyetlen céllal és értékkel szemben.

Nem politikai regény tehát Koestler műve, hanem egy korszak, egy nemzedék és vele együtt a 20. század nagy filozófiai, etikai, pszichológiai, világnézeti választásait vizsgáló művészi alkotás, amelynek időszerűsége az elmúlt évszázadban évtizedről évtizedre csak nőtt.

Válogatott bibliográfia

Koestler önéletrajzi írásai:

Scum of the Earth (1941)

Arrow in the Blue (1952)

The Invisible Writing (1954)

Regényei:

The Gladiators (1939)

Darkness at Noon (1940)

Arrival and Departure (1943)

Thieves in the Night (1946)

Esszékötetei:

The Yogi and the Commissar (1945)

Promise and Fulfilment: Palestine 1917-1949. (1949)

The God that Failed: Six Stidies in Communism (1950)

Lotus and the Robot (1961)

The Trail of Dinosaur (1955)

Drinkers of Infinity (19689)

The Heel of Achilles (1974)

Tanulmányok, tudományos munkák:

Insight and Outlook: An Inquiry into the Common Foundation of Science, Art and Social Ethics (1949)

The Sleepwalkers: A History of Man's Changing vision of the Universe (1959)

Beyond Reductionism: New Perspectives in the Life of Sciences (1969)

The Thirteenth Tribe (1976)

A róla szóló irodalomból:

HAMILTON, I, Koestler. A biography. Secker & Warburg, London, 1982.

MIKES, G.: Arthur Koestler. The Story of a Friendship. André Deutsch, London, 1983

HIDEGKÚTI, Béla: Koestler emlékkönyv. Hyde Publication, Chicago, 1985.

Megjelent: In: Műhely 1989.3. 71-78. o.

Egy gyötrelmes története

Sinkó Ervin: Egy regény regénye
Moszkvai naplójegyzetek 1935-37.
 Magvető Könyvkiadó, 1989.

„Kedves Ervin Iszidorovics, hogy az ember ezt meg tudja írni ilyen komolyan, ilyen melegen, ilyen baromi őszinteséggel, ahhoz olyan meghatóan butának, olyan tinónak kell lenni, mint amilyen maga.”

(Iszaak Babel szavait idézi Sinkó Ervin)

„- Te jó isten! A Szovjetunió kétszázmillió lakosa között nincs még egy olyan idióta, aki naplót írta!”

(Egy meg nem nevezett magyar kommunista 1936-ban, Moszkvában)

Sinkó Ervin talán legnagyobb hatású, legolvasottabb könyve, az *Egy regény regénye* most jelent meg először Magyarországon. Bár írója 1953-ban adta közre (magyarul is), több mint harminc évet kellett várni arra, hogy nálunk is legálisan olvasható legyen. Sinkó 1935-37-ben töltött két évet a Szovjetunióban, ahova *Romain Roland* ajánlására jutott el, hogy ott a magyar proletárdiktatúráról szóló regényét, az *Optimistákat* megjelentesse. Jó ajánlásokkal érkezett, és hamarosan moszkvai támogatókra is talált, mindenekelőtt *Kun Béla* személyében, de a Komintern több ismert alakja, sőt oroszok is segítettek. Elkészült a regény német, francia és orosz fordítása, szó volt egy magyar nyelvű kiadásról is. Két év múlva Sinkó Ervin mégis úgy távozott a Szovjetunióból, hogy nem tudta az *Optimistákat* egy nyelven sem megjelentetni. Az *Egy regény regénye* ennek a kálváriának a története.

A szerző kiadóról kiadóra jár. A bürokraták hol letagadtatják magukat, hol szabadságra mennek, hol áthárítják a felelősséget a politikusokra, a lektorokra vagy akire csak lehet. Jól ismerjük ezeket a megpróbáltatásokat *Bulgakov* műveiből, *A Mester és Margaritából*, a *Színházi regényből*, *A bíbor szigetből*. A könyvkiadás azonban egyre inkább csak lehetőség, ürügy, ahogy a székek keresése *Ilf és Petrov* regényében, egy teljesebb társadalmi körkép felrajzolására. Az elbeszélő-főhős úgy mozog a szovjet valóság különböző helyszínein, mint egy utazóregény hőse. Bolyongásait követve feltárul előttünk a 30-as évek közepi Moszkva hiteles atmoszférája, az utcák, a színházak, az ünneplő tömeg, a kulturpark felemelő és abszurd eseményei, az Európa és a Lux szálló exkluzív világa és a *Klubnaja* poloskás lakásai.

A 30-as évekbeli Sinkó *Candide*-ként indul el (némi rejtett öniróniával) a szovjet valóság labirintusában, hogy megismerje *a lehető világok legjobbját*, s bár kétségei az első pillanattól fogva vannak, majd csak mintegy tizenöt évvel később, jegyzeteit rendezve és széljegyzetelve érti meg, minek is volt szemtanúja. Naplója a dokumentum elevenségével idézi fel azt a folyamatot, amely a szeme láttára vezet el a *Kirov-gyilkosságtól* a nagy tisztogatásokig és az első nagy koncepció *perekig*.

Sinkó akkoriban egyetértett a 30-as évekbeli európai baloldali intellektuelek többségével abban, hogy bár a sztálini Szovjetunióban mindinkább a totális diktatúra félreérthetetlen jelei érzékelhetők, minden nyilvános bírálat árulásnak volna tekinthető. Így lesz tanúja Sinkó maga is annak, hogyan asszisztál naivul *Romain Roland* Sztálin nem egy, a nyugati közvélemény számára rendezett komédiához. Az évtized második felében azonban megszaporodott azoknak a száma, akik mind a jobb-, mind a baloldal által megtagadott objektivitás és igazságkeresés nevében akartak szólni a szovjet valóságról. Így született *André Gide* útikönyve, de említhetnénk *Nagy Lajost*, *Arthur Koestlert*, *George Orwellt*, *Silonét*, *Malraux-t* és másokat. Sinkó, aki forradalmár-pályafutása kezdetétől fogva számos tanújelét adta morális érzékenységének (az ifjú kecskeméti városparancsnok minden lázadónak megkegyelmezett), kétségei ellenére sem fordult szembe a sztálinizmussal. Mindaddig úgy tekintett a Szovjetunióra, mint az ifjúkori hitnek – *az emberiség marxi-lenini megváltásának* – *egyetlen, ha nem is eszményi letéteményesére*, amíg a szembefordulásnak valóságos kommunista alternatívája nem akadt. Ezt vélte megtalálni az ötvenes évek elején a *titói Jugoszláviában*.

Az *Egy regény regénye* 1953-ban ennek a sztálinizmussal való kommunista szembefordulásnak a jegyében született Zágrábban. Alcíme ugyan „*Moszkvai naplójegyzetek 1935-37.*”, valójában két idő- és szövegréteget foglal magában, a 30-as években született eredeti moszkvai napló részleteit és az 1953-ban keletkezett kommentárokat, visszaemlékezéseket. Az 1935-37-es feljegyzésekben a kétségeken felülemelkedő *elfogadásé*, míg az 1953-as szövegekben a sztálinizmussal *szembefordulásé* a fő szölam, ami persze Sztálin halála után még a volt moszkvai ismerőseire nézve sem volt nagy kockázat, ha egyáltalán volt közöttük, aki túlélte a háborút, a megszállást és a másfél évtizedes terrort.

Sinkó úgy szerkeszti meg moszkvai jegyzeteit, hogy abból végül a valóság megismerésének candide-i útja bontakozik ki. Ő is két mester, két világmagyarázat között keresi a maga útját. Az ő Panglossa Kurella, Dimitrov volt titkára, aki minden szörnyűségről azonnal bizonyítani tudta, hogy éppen úgy van rendjén, ahogy megtörtént. Ezt kérlelhetetlen logikával és nem elvakult kittel tette, ebben is Pangloss mesterre emlékeztetve. Kurella szinte mindent tudott a sztálini hatalmi gépezet működésének gondosan elrejtett titkairól, de ezeket elfogadta, mert úgy vélte, a legfontosabbat, *az ügyet szolgálják*. Nem tartozott a gátlástalan karrieristák közé, inkább egy volt azok közül, akik láthatatlanul és névtelenül, minden feltétel nélkül vállalták, hogy beépüljenek a nagy mű falába.

Sinkó másik mestere – Martinje – Steiner Brunó volt, aki osztrák állampolgárként élt a Szovjetunióban a forradalom kitörése órá. Sinkó Moszkvába érkezése után ő az egyetlen, aki félelem nélkül és azonnal, a maga pretotalitáriánus nyíltságával közli, hogy ami itt van, az minden lehet, csak a szocializmushoz nincs semmi köze. Steiner annak az intellektuelnek a megtestesítője, aki nem adta fel európaiságát, azaz sem az igazság iránti elkötelezettségét, sem a szellemi és morális integritását, amikor kommunista lett. A 30-as évektől kezdve azonban ez már többé nem volt lehetséges. Nem csoda, hogy az 1936-os ausztriai vakációjáról már nem kapott visszautazási engedélyt.

A candide-i megismerés egyik első állomása Sinkó számára az a hivatalos vita Nietzschéről, amelyen először találkozott a Komintern vezetőivel, németekkel és magyarokkal. Sinkó nem érti, miért kelt akkora zavart, majd tiltakozást felszólalása, amelyben kifejti, hogy Nietzsche nem a fasizmus előfutára, hanem az európai progresszió nagyhatású ihletője. A szemében ez több mint evidens, már szinte közhely, amelyet a vita minden résztvevője épp olyan jól tud, mint ő, hiszen többségükben maguk is nietzscheánusok voltak egykor. Sinkó azt hiszi, tudja, mit jelent a „vita” szó. Pretotalitáriánus fogalmai szerint ő itt az igazságot szeretné kimondani,

míg a többiek számára nem kétséges, hogy szerepük nem több és nem kevesebb, mint felsorakozni a pártvonal mellé.

Eközben szaporodnak a tapasztalatok, a sokkoló hatású események, így a Sosztakovics elleni támadás, majd a naturalizmus és formalizmus vita, amely hamarosan az értelmiség elleni országos hadjárattá szélesedik, végül megkezdődnek a perek is. A vitákat eleinte ellenvélemények, tiltakozások kísérik, a tömeges letartóztatásokat követően minden ellenvélemény egyik napról a másikra eltűnik. Sinkónak alkalma van összegezni tapasztalatait és végiggondolni ezek morális és filozófiai következményeit. Mindenekelőtt meg kell állapítania, hogy a szovjet emberideál annak az intellektuálisan és etikai szempontból annak a *hamleti-fausti* embertípusnak a teljes negációja, amelynek a jegyében az ő személyisége kialakult a századeleji Magyarországon, és amelyben akkor egy egész fiatal nemzedék osztozott. A terror, valamint a propagandagépezetből áradó kötelezően problémátlan boldogság állandó szorongást és büntudatot kelt és olyan elszigeteltségbe taszítja az egyént, amelyet Sinkó példátlanul lát az emberi történelemben. Ennek a nyomasztó társadalmi és pszichológiai helyzetnek a morális következménye egy sajátos skizofrénia kialakulása, amely a személyiséget egy nyilvános és egy privát énré hasítja. A forradalmár valamikor non-konform magatartása helyébe most egy tragikus „tartufféria” lép. Ennek szélsőséges változata a „heroikus, tragikus hipokrizis, amelyet Sinkó *Sallai Imre* sorsán mutat be. Sallai történetében a kor olyan új jelenségét látja megtestesülni, amelyről a nagy tragédiaszerzők még mit sem tudhattak. Sallait – úgy hallotta Sinkó – azért küldték Magyarországra, mert Kun Bélával összetűzése volt. Sallai tudta ezt, a gyűjtőház udvarán a bitófa alatt, kötéllel a nyakában mégis *Kun Bélát* éltette.

A szorongás és önkény okozta megrendítő emberi helyzetekben bővelkedik az *Egy regény regénye*, de talán ezek között is kiemelkedően érdekes dokumentum *Iszaak Babel* és *Eizenstein* sorsa. Sinkó véletlenül lesz szemtanúja Eizenstein kétségbeesett látogatásának Babelnél a kollektivizálásról készült filmjének betiltása, sőt megsemmisítésre ítéltetését követően. Sinkó feljegyzi Babel kendőzetlenül őszinte, európai mércével kegyetlen, de a terror morális következményeit jól illusztráló reakcióját:

„- *Ha maga nem jön, lehet, hogy estig itt marad – szólalt meg Babel – (...) Dobjátok ki, mert megszakad a szívem ... Ugye ismeri maga ezt a mondást? Rájöttem éppen ebben a pillanatban, hogy van ebben a mondásban valami fatális igazság. Ha olyan valaki áll előtünk, akin segíteni kellene, de lehetetlen ... akin nem tudok, nem tudok, mint ahogy magamon sem tudok segíteni. Mit kínoz, mit aláz meg azzal, hogy a tehetetlenségnek, a rajta esett igazságtalanságnak tehetetlen tanújává tesz?*”

Később Babelt sodorja a félelem olyan vérfagyasztóan tragikomikus helyzetbe, amelyben Sinkó akkor még csak egyedi, bár tömegekre érvényes jelenséget lát, az olvasó pedig a korszak hátronzogató morális paradigmáját pillanthatja meg:

„*Ilyen elcsépelet fogalom a jellemes ember fogalma is. Ez a jó Iszaak Emmanuilovics ... a baj csak az, hogy ő sem kivétel. Mondd, van-e itt valamennyi elvtársunk között csak egy is, akiről biztonsággal mernéd állítani, hogy adott esetben az ő óvatossága vagy félelme nem lesz erősebb, mint az, amit közönségesen jellemnek hívnak...?*”

Sinkó a maga naivitásában a filmgyárat pereli egy elfogadott, de nem realizált forgatókönyv miatt. Babel megígéri, hogy a bíróságon mellette fog tanúskodni, ott azonban váratlanul ellene fordul. Sinkó akkor még nem tudja, hogy a tragikomikus színjáték háttérében egy „politikai

ügy” áll. A stúdióvezető ugyanis, aki elfogadta a forgatókönyvet, azért tűnt el, mert letartóztatták mint Zinovjev rokonát. Babel hiába vár megértést, Sinkó annak a magától értetődő európaiságnak, vagy nevezhetnénk polgári erénynek, megbízhatóságnak, szavahihetőségnek a nevében, amelyet az engesztelhetetlenül gyűlölt századeleji Monarchia magyarországi feléből vitt magával útravalóul, nem bocsáthatott meg. De tegyük hozzá, hogy még az ennél is jobban gyűlölt Horthy-rendszerben sem kellett senkinek az életét kockáztatnia e normák betartásáért. A kanti etika alapján ki ne törne pálcát Babel felett, későbbi sorsát ismerve pedig ki ne érezne megdöbbenést látva, hogy a túléléshez még ez is kevés volt.

Sinkó jól látja, hogy az, amit tapasztal, nem más, mint a hitlerizmus és a sztálinizmus „kölcsonös kontaminációja”, mégis úgy véli, ha mindez a fasizmus legyőzésének és a szocializmus győzelmének az ára, „akkor én ezt az árat is akceptálom”.

Az *Egy regény regénye* magyar vonatkozásai is több szempontból érdekesek. Nemcsak a találkozások Kun Bélával, Révai Józseffel, Gábor Andorral, Balázs Bélával említésre méltóak, de érdekesek a visszaemlékezések a századelő Magyarországra is. A mai olvasó felteszi magának a kérdést, miért is gyűlölték olyan engesztelhetetlenül ezt a korszakot mindazok, akik később a radikális baloldalhoz csatlakoztak? Miért tudtak minden szörnyűséget elnézni még a közülük legérzékenyebb morállal rendelkezők is a sztálini Szovjetunióknak, amikor még utólag sem tudtak megengedni a sokkal liberálisabb századelő és a legalább a felszínen konszolidált Horthy-rendszer iránt? Pedig már működtek a táborok, kiépült a Gulag egész rendszere, amelyben a 30-as évek második felében milliók tűntek el. Az *elméleti hiba* itt az, amivel sem Sinkó, sem a sztálinizmust valaha is elfogadhatónak tekintő radikális baloldal soha nem tudott megbirkózni, hogy a pretotalitáriánus korszak erőszak-jelenségeit teoretikusan is összemossák a totális állam diktatúrája következtében létrejövő merőben új jelenségekkel. Ez Lukács antisztálinista írásaira is jellemző.

Az *Egy regény regényének* végül nem az az igazi befejezése, hogy az *Optimisták* nem jelenhetett meg Moszkvában, vagy hogy a hűség, amelyet Sinkó tanúsított az ügy iránt a sztálinista apparátus szemében nem volt elég abszolút, így elérte őt a büntetés a Szovjetunió határain kívül is. Utánanyúltak Párizsban, megtiltva a francia baloldalnak, hogy akár csak egy sorát is közöljék. „Kíéheztetése” után pedig olyan írást akartak kicsikarni tőle, amelyben „lelkesen és merészen végre meg kell írnia, hogy akikre a Szovjetunió igazságszolgáltatása lecsapott, azok megátalkodott gonosztevők.” Nem is az a komédiába illő, de nagyon is jellemző mód, ahogyan a moszkvai napló kijutott Párizsba. Míg több ládányi kéziratát minden arra illetékes hivatal (és melyik nem illetékes?) aggályosan átvizsgálta, majd lepecsételte, Sinkó a naplót egyszerűen postára adta, és az minden bonyodalom nélkül meg is érkezett. (Mégis érdemes volt talán naplót vezetnie, habár nem alaptalanul szörnyülködtek ezen moszkvai ismerősei).

Az igazi epilógus valójában azoknak a hivatalnokoknak a sorsa, akik a mű során mint a bolsevik típusú, az író elől az asztal alá bújó, majakovszkijian gyáva és komikus bürokráták jelennek meg, és akik, úgy tűnhet, maguk a szellemgyilkos hatalmi gépezet megtestesülései, holott annak csupán engedelmes, hatékony és esendő eszközei. Sinkó naplójegyzeteinek tanúsága szerint ezek a figurák nem tudtak annyira gyávák s engedelmesek lenni, hogy egytől egyig ne váljanak a nagy terror áldozataivá.

Ezzel érkeztünk el a sinkói-candidate-i megismerés végpontjára: a sztálini rotáció hideg logikájához, amely *a racionalitást az irracionalitásig feszítette*, sőt törvénné tette. És

miközben a legteljesebb alkalmazkodásra kényszerített, cserébe a *legminimálisabb létbiztonságot sem garantálta*.

Sinkó naplójegyzeteinek az *Egy regény regénye* címet adta, amely egyrészt pontos témamegjelölés, másrészt szójáték, harmadrészt a műfajra is utal. Szójáték, mert valóban kész „regény” a véget nem érő hányattatások története, és ha nem is fikció, mégis igazi epika. Századunkban a dokumentum és a fikció – ahogy itt is – szerepet cserélhet. Az eredeti naplójegyzetek végső megkomponálása több regényműfajra is emlékeztet. A kaland- és utazóregényre is laza, novellisztikus epizódokból összefűzöttség, ennek voltaire-i változatára számos, már korábban kiemelt analógia utal (a főhős és a két mester karaktere, bukducsolása a valóság útvesztőiben stb.), míg a kettős narráció a 18. századi én-, levél- és naplóregény műfajával rokonítja. Ezek a regényváltozatok ugyanis előszeretettel alkalmaztak keretként fiktív harmadik személyű elbeszélőt, például a levelek, naplók címzettjét, véletlen megtalálóját vagy közreadóját. Sinkónál ugyan a napló hőse és annak közrebocsátója egy és ugyanazon személy, mégis a közöttük lévő 15-20 évnyi távolság két jól elkülönülő nézőpontot jelent, megkettőzve ezzel az önarcképet is.

Az *Egy regény regénye* esztétikai szempontból is igényes, eredeti műfajú alkotás, amely csak az elemző figyelem előtt tárja fel teljes művészi univerzumát.

Megjelent: In: Új Írás 1989. október 124-127.o.

Hódolat Katalóniának

George Orwell: Hódolat Katalóniának

Interart Stúdió 1989.

Fordította: Bethlen János, Tóth László

„... amikor a POUM-ot¹ betiltották, a kommunista ellenőrzés alatt álló titkosrendőrség mindenkit bűnösnek tekintett, és ha csak tehetett, mindenkit letartóztatott, akinek valami köze volt a POUM-hoz, még a sebesülteket, a kórházi nővéreket, a POUM-tagok feleségét, sőt gyerekeket is.”²

„... egyetlen kommunista, pontosabban egyetlen 'jó' kommunista sem ismerheti el, hogy a valóság-nak megfelelően számolok be az eseményekről. Ha kötelességtudóan követi a 'pártvonalat', azt kell mondania, hogy hazudok, vagy a legjobb esetben is teljesen félrevezettek.”

(George Orwell)

A *Hódolat Katalóniának* fordulópont Orwell pályáján: két világhírű mű, az *Állatfarm* és az 1984 követi. Spanyolországi tapasztalatai előtt Orwell a kapitalizmus egyetemes válságaként és a szocializmus születéseként értelmezte korát. Fél év a spanyol polgárháborúban azonban elég volt ahhoz, hogy megértse, a 20. század második harmada már nem írható le a 19. századból örökölt modell alapján. Tapasztalva a szovjet beavatkozás nyomán Spanyolországban végbement változásokat, *Arthur Koestler*hez, *Borkenau*hoz, *Siloné*hoz, *Malraux*-hoz, *Gide*-hez és másokhoz hasonlóan ráébredt a sztálinizmus fenyegető veszélyére. Ahogy egyik utolsó esszéjében vallja: „Az 1936 után írt komolyabb munkáim minden sora közvetve vagy közvetlenül a totalitarizmus ellen és a demokratikus szocializmusért – ahogy én e fogalmat értem – íródott.”

Orwell 1936 telén határozta el, hogy Spanyolországba megy. Az volt a szándéka, hogy a *Nemzetközi Brigád*hoz csatlakozik, de az angol *kommunista párt főtitkára, Harry Pollitt* Moszkvából sugallt kritériumok alapján nem tartotta politikailag megbízhatónak, és visszautasította jelentkezését. Végül az *ILP (Independent Labour Party)* ajánlólevelével érkezett Barcelonába, ahol a *POUM-milícia* tagjai közé sorozták be, majd rövid kiképzés után a frontra irányították. Nem volt teljesen tapasztalatlan a fegyverviselésben, hiszen öt évig a burmai angol gyarmati rendőrségnél szolgált. Orwell spanyolországi élményei a megérkezése utáni forradalmi Barcelona „*meghökkenítő és lenyűgöző*” hatásától ívelnek a politikai pogromok Barcelonájáig, ahol a félelem, a gyanakvás és a gyűlölt légköre uralkodott, ahol a GPU (szovjet titkosrendőrség, a KGB elődje) által irányított *hajsza folyt a nem-sztálinista baloldali forradalmi szervezetek ellen*. Orwellnek is – antifasiszta harcosként, a baloldali kormány katonájaként, a fronton szerzett súlyos sérüléséből még fel sem épülve – bujkálnia kellett, szállodai szobáját feldúlták, kézíratait, könyveit elkobozták. Elhagyva az országot utolsó pillanatig nem érezhette magát biztonságban, nem tudhatta, mikor szedik le a vonatról, de nem a francoisták, hanem a köztársasági rohamosztagok mint „*trockista-gyanús*” elemet.³

¹ POUM marxista antisztálinista spanyol párt nevének rövidítése

² A barcelonai provokációt és leszámolást Antonov-Ovszejenko (a barcelonai szovjet konzul) és Gerő Ernő vezette. Innen a neve: a barcelonai mészáros

³ A köztársasági hadsereg rohamosztagát a nem sztálinista baloldal felszámolására küldték Katalóniába a szovjet befolyás alatt álló spanyol és Komintern vezetők (Dolores Ibarruri és Togliatti).

Orwell két tanulságot vitt magával Spanyolországból. Az egyik az a meggyőződés, hogy a demokratikus szocializmus a gyakorlatban is lehetséges. A forradalmi Barcelonában és a POUM-milíciában ilyen szocializmus atmoszférájában élt. *„Természetesen ez az állapot nem maradhatott fenn sokáig. Átmeneti és helyi epizódja volt csupán az egész földet átfogó játszmának. De elég ideig fennállt ahhoz, hogy hasson mindazokra, akik megtapasztalták”* (118. o.). A másik tanulság a májusi, júniusi eseményekből következett. A Moszkvából irányított véres leszámolás a nem kommunista forradalmi szervezetekkel ráébresztette Orwellt arra, hogy a sztálinizmus nem kisebb ellenfele a demokratikus szocializmusnak, mint a fasizmus. De meg kellett értenie azt is, hogy miután a baloldal a fasizmustól való félelmében Európa-szerte fenntartás nélkül kiszolgálta a sztálinizmust, nincs többé olyan társadalmi erő, amely az objektív igazság kimondásában érdekelt volna. *„Az egyik legszomorúbb tapasztalat, amit a háborúban szereztem az, hogy a baloldali sajtó ugyanolyan hazug és becstelen, mint a jobboldali”* (79. o.) Így az igazság szinte rekonstruálhatatlanná válik, mintegy meg is szűnik létezni. (Ezt a témát majd az 1984-ben dolgozza ki Orwell a maga teljességében.) Ezek a tapasztalatok és felismerések készítették Orwellt a *Hódolat Katalóniának* gyors megírására; még folyt a polgárháború, amikor megjelent. Orwell szembe akart fordulni a kor tendenciájával, objektív és hiteles tanúságtételt akart tenni. A rendelkezésére álló minden eszközzel rekonstruálni akarta az igazságot, rést ütve a hazugság falán, amelyet a sztálinizmus vont a spanyolországi események köré. Korábbi műveinek kiadója, *Victor Gollancz*, aki politikai kérdésekben a Komintern titkos irányítása alatt működött, már akkor visszautasította a *Katalónia* kiadását, amikor abból még egy sor sem készült el, pusztán annak alapján, hogy Orwell a POUM-milíciában szolgált. A könyv végül a *Secker & Warburg* kiadónál jelent meg. Meg is indult ellenük azon nyomban a jól szervezett kampány, a hitelrontás, a „letrockistázás” stb. (Később itt jelent meg az *Állatfarm* és az *1984* is.)

Orwell Spanyolországból hazatérve már nemcsak antifasiszta, de antisztálinista is. Jól látta, hogy a totalitarizmushoz mind jobb-, mind baloldaltól vezet út. Az *Állatfarm*ban meg is alkotja a baloldali totalitarizmus keletkezésének, a hatalmi gépezet kiépülésének és működésének elméleti értékkel is bíró modelljét. A spanyol köztársaság vereségét követően felértékelődik szemében a polgári demokrácia, különösen annak angol változata (*Lion and the Unicorn* 1941.). Bár naplója tanúsága szerint megütközve tapasztalta, hogy a háború alatt Angliában mindenki Sztálin-párti volt. *„Ez a visszataszító gyilkos ideiglenesen a mi oldalunkon áll, ezért hirtelen mindent elfelejtünk neki, a tisztogatásokat stb.”* (Oxley, 1967. 37. o.)⁴ Véglegesen pesszimista azonban csak a hidegháború kezdetén, a McCarthy-féle Amerika hatására lesz. Az *1984*-ben már úgy látja, hogy minden út a totalitarizmus világméretű térhódításához vezet, a polgári demokrácia is.

Orwell egyike volt az elsőnek, akik felismerték, hogy a baloldal története új korszakába lépett azzal, hogy alárendelte magát egy nagyhatalom érdekeinek. Vége *„az ártatlanság korának”*, és a korábban élvezett erkölcsi fölénynek, amelyre mint az igazságot védő ellenzék mindig igényt tartott. Felismerte, hogy a baloldali értelmiség azzal, hogy a sztálinizmus szolgálatába állva lemondott a humanizmusról, a demokráciáról, a szellemi és morális autonómiáról mint alapértékekről, nemcsak elvesztette korábbi szerepét, de egyenesen veszélyessé is vált (*Shooting an Elephant*, 1946.). A közvélemény még gyanútlan részét ugyanis, különösen Angliában, ahol az emberek nagyobb része soha nem találkozott erőszakkal és törvénytelenességgel (*The Lion and the Unicorn*), könnyen befolyása alá vonhatta a korábban felhalmozott erkölcsi hitele alapján. Orwell nem követi a baloldalt ezen az úton. Ő annak az értelmiségnek egyik utolsó képviselője, amely a szocializmust az európai racionalista, humanista és demokratikus szellemiség beteljesítésének tekintette, amely

⁴ Oxley, B.T.: *Literature in Perspective. George Orwell.*, Evans Bros, 1967.

egyedül az objektív igazság elkötelezettje. Ezért is nevezték őt a kortársak „*a baloldal lelkiismeretének*”. Amikor 1918-ban Lukács a bolsevizmus melletti és elleni erkölcsi érveket mérlegelte, azt vallotta, hogy kinek-kinek vállalnia kell a morális felelősséget az általa választott oldalon elkövetett bűnökért (Lukács: *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma*, 1918.). A sztálinizmus áldozataiért a baloldal nem sietett a morális felelősséget magára venni. Adorno megállapítását, hogy *Auschwitz után nincs költészet*, és amely tágabb értelemben azt jelenti, hogy Auschwitz után nem ugyanaz embernek lenni, a baloldal szintén nem vonatkoztatta magára. Ki kell egészítenünk Adorno megállapítását ezért azzal, hogy Auschwitz és a Gulág után nem ugyanaz embernek lenni. A baloldalnak újra kell gondolnia a helyét, szerepét, felelősségét a 20. századi történelemben, és le kell tennie az automatikusan kijáró erkölcsi, politikai fölény iránti igényéről. Az értelmiségnek pedig felszabadulva hamis elkötelezettségei alól, rehabilitálnia kell számos, a totalitarizmus által érvénytelenített értéket és attitűdöt, amelyet Orwell mindvégig érvényesként vállalt?: az objektivitásra törekvést, az igazságnak való elkötelezettséget, a humanizmust, a demokráciát, az etikai és a szellemi autonómiát. Orwell jól látta, hogy mindezek nélkül egy lépés csupán az Igazságminisztériumig, az 1984 látomásáig a teljes szabadsághiányról.

A *Hódolat Katalóniának* e szellemi és morális hitvallás jegyében íródott. Olyan dokumentum és politikai esszé, amelynek esztétikai megformálása is egyedülálló, habár nem hivalkodó. Orwell 1947-ben a *Why I Write* c. esszéjében négy motívumot említ, amelyek írásra késztették: „*a hamisítatlan egoizmus*” (ezt tekinthetjük a kötelező angolszász öniróniának), „*az esztétikai lelkesültség*”, „*történelmi indíttatás*” és „*politikai szándék*”. A *Katalóniában* mindezeknek fontos szerep jut. Esztétikai szempontból a legeredetibb megoldás a narráció, a kettős struktúra és a stilizált kettős önportré összhangjának a kidolgozása. Orwell úgy építkezik, hogy két nézőpontot váltogat: egy közelit, és egy globálisat, amely értelmez. E két nézőpontnak két idősík és két önarckép felel meg. Az egyik a Spanyolországban megélt események ideje, ennek főszereplője egy modern *everymané*, egy 20. századi Candide-dá stilizált önarckép. Orwell azokat a vonásokat, attitűdöket emeli ki saját személyiségéből, amelyek Angliában, illetve Európa-szerte jellemezték a gyanútlan antifasisztákat, akik úgy tekintettek a harcoló spanyol köztársaságra, mint egy modern Szent György lovagra, aki egyedül vív a fasizmus sárkányával. A másik idősík az utólagos reflexióé és az értelmezésé. Ennek főszereplője a narrátor, aki olyan igazság birtokosa, amellyel a candide-i „én” még nem rendelkezik, de amely igazság az ő tapasztalataiból következik. Orwell célja e kettős nézőpont esztétikájával, a dokumentum és az elmélkedés kettős struktúrájával, hogy egyrészt megadja az olvasónak a szabadságot a tapasztalat átélésére, és a levont következtetések hitelének megítélésére, másrészt, hogy rádöbbsentse Anglia és Európa gyanútlan Candide-jait, hogy nem egy, hanem két sárkány fenyegeti létüket. Le kell számolniuk a bénító illúziókkal, fel kell ismerniük az ellenséget, nemcsak a fasizmusban, de a sztálinizmusban is.

Így függnek össze a *Hódolat Katalóniának* lapjain *ars poetica* és *ars politica*, politikán a kortárs valóság és a jövő politikai szempontú interpretációját értve.

Megjelent: In: Kapu 89. december 55-56. o.

Állatmese a baloldali totalitarizmusról

George Orwell: Állatfarm
Európa Könyvkiadó 1989.
Fordította: Sziójgyártó László

„Nehogy azt képzeljétek, elvtársak, hogy a vezetés élvezet! Ellenkezőleg: nehéz és súlyos felelősség. Senki sem vallja olyan szilárdan, mint Napóleon elvtárs, hogy minden állat egyenlő. Akkor lenne igazán boldog, ha ügyeitekben rátok bízhatná a döntéseket. Néha azonban esetleg helytelenül döntenétek, elvtársak, és akkor mi lenne velünk?”

„HÉTPARANCSOLAT

(...)

6. Állat nem öl meg más állatot **ok nélkül**.

7. Minden állat egyenlő **de egyes állatok egyenlőbbek a többinél.**”

(Orwell: Állatfarm)

Orwell akkor írta az *Állatfarmot*, amikor a legalkalmatlanabbnak látszott a pillanat a Szovjetunió és a sztálinizmus bírálatára. 1943-44-ben, a sztálingrádi csatát követően a Nyugat a hitlerizmus fölötti győzelem lehetőségének felcsillanása után amnéziába látszott esni. Hirtelen feledve voltak a sztálinizmus bűnei, a perek, a tisztogatások, a kényszermunkatáborok, a kollektivizálás többmillió áldozatai. Orwell azonban nem osztozott ebben a kóros feledékenységben. 1937 tavaszától ő éppoly kérlelhetetlen *antisztálinista*, mint *antifasiszta*. Barcelonában ugyanis tanúja volt, és kis híján áldozata lett egy véres politikai pogromnak, amelyet az NKVD (a KGB elődje) vezetett a törvényes spanyol kormány tudta és beleegyezése nélkül a nem sztálinista baloldal ellen. Sebesülten kellett menekülnie, hátra hagyva könyveit, kéziratait, míg kevésbé szerencsés bajtársai e mézszárlás áldozatai lettek. Orwell éppen a háborús győzelem küszöbén, amikor Sztálingrád mámorában mindenki Sztálin-párti volt Angliában, tartotta időszerűnek figyelmeztetni – elsősorban honfitársait – a baloldali totalitarizmus valódi mibenlétére:

„Tudnunk kell azt is, hogy Anglia nem egészen demokratikus ország. Kapitalista is, amelyben jelentős osztályprivilegiumok és nagy anyagi különbségek vannak (...) Mégis olyan ország, amelyben az emberek több száz éve belső háború nélkül élnek, amelyben a törvény relatíve igazságos, és a hivatalos hírek és statisztikák szinte változtatás nélkül elfogadhatók, és végül, de nem utolsósorban kisebbségi nézeteket vallani nem jelent halálos veszélyt. Ilyen atmoszférában az utca emberének nincs fogalma olyan dolgokról, mint a koncentrációs tábor, tömeges kitelepítés, letartóztatás bírósági eljárás nélkül, sajtócenzúra stb. Mindent, amit egy olyan országról olvas, mint a Szovjetunió, automatikusan lefordít angol fogalmakra, és teljesen ártatlanul elfogadja a totalitáriánus propaganda hazugságait.” (Norris 1984. 160. o.)

Orwell olyan leleplezésnek szánta az *Állatfarmot*, amelynek elolvasása után hazájában az utca embere is képes átlátni a sztálini propaganda hazugságain. A regény mégis csupán a háború befejezése után jelenhetett meg, ugyanis a legrangosabb angol kiadók úgy találták (köztük *T.S. Eliot*, a költő és választékos esztéta, a *Faber & Faber* lektora), hogy a könyv kiadása politikai irányánál fogva nem vállalható. Így vélekedett regényei korábbi kiadója, a *Komintern* irányelveit követő *Victor Gollanz* is, ami nem meglepő, de még a független

baloldali *Secker & Warburg* is késlekedett, holott korábban maga ajánlkozott a mű azonnali kiadására. Ez a cég volt az, amely 1938-ban örömmel vállalta a *Hódolat Katalóniának* megjelentetését annak ellenére, hogy előre tudta, e lépésével magára vonja a szovjet-orientációjú baloldal intrikáját. Most mégis hónapokig kivárt papírhányra hivatkozva, és csak a háború után, az első választásokat követően (1945. augusztus) dobta piacra a könyvet. Orwellt rendkívül felháborította a sajtószabadság ilyen mértékű megcsönkítése, s ez csak megerősítette benne az elhatározást, hogy az *1984* cselekményét Londonba helyezi.

Az *Állatfarm* alcíme: „*A fairy story*”, tündérmese, ami egyszerre ironikus és pontos. Ironikus, hiszen a történet korántsem „mese”, ahhoz túlon túl igaz. Ugyanakkor pontos is, hiszen az *Állatfarm* mégiscsak mese a szó aesopusi, La Fontaine-i értelmében. Állatmese (fabula), tanmese, példázat. De joggal tekinthető negatív utópiának, szatirikus regénynek vagy sci-finek is. Allegóriának leginkább a sztálinizmussal szövetséges baloldal nevezte a lekicsinylés szándékával, hogy gyanút keltsen esztétikai értékeit illetően. A mű alapvető művészi eszköze azonban csak látszólag az allegória. Ugyan a szereplők és a történet számos eleme tartalmaz szatirikus utalásokat a kommunizmus egyetemes és szovjetunióbeli történetére, kezdve a *marxi Kommunista Kiáltvány* paródiájától az orosz forradalomig, a polgárháborútól (*a Tehénistálló Csatája*) a vezérek és más szereplők azonosíthatóságáig (*Napoleon elvtárs* valóban *Sztálin*, *Hógolyó Trockij*, *Molly* az emigráltakat, *Mózes* az egyházat, a két farmer – *Pilkington* és *Frederick* Angliát és Németországot testesítik meg). Minden részletre kiterjedő allegorikus megfelelésről azonban nem beszélhetünk. Lenin-figurát például hiába is keresnénk a regényben, míg *Bandi* és *Rózs*i barátságának vagy *Benjamin* alakjának a valóságban nincs megfelelője. A *tyúkok* lázadását éppen azonosíthatnánk a *kronstadti tengerészlázadással*, vagy a beszolgáltatások elleni *parasztmegmozdulásokkal*, de egy ilyen dekódolás nem feltétele a mű megértésének.

Orwell nem allegóriát, hanem *általános érvényű modellt* alkotott, amely a baloldali totális diktatúra kiépülésének és működésének *paradigmáját* adja. Szatírája mulatságos, szívbemarkoló, elgondolkodtató és igaz anélkül is, hogy „kulcsregény”-ként kellene olvasnunk. A *Gulliver* megértéséhez sem szükséges tudnunk, hogy *Flimnapnek*, *Lilliput* pénzügyminiszterének alakját *Swift Walpole*-ról mintázta. A politikus, aki hivatalát annak köszönheti, hogy ő ért legjobban a kötéltánchoz, lábjegyzet nélkül is kitűnően érthető.

Orwell regényének ezt az általános érvényű, a *baloldali diktatúrák igazi természetét leleplező* sajátosságát mi sem példázza frappánsabban, mint az a tény, hogy amikor a 60-as években *Ghanában* egy ellenzéki lap folytatásokban közölni kezdte, az olvasók azt hitték, hogy a regény az ő sorsukról, a *Nkrumah-rendszeréről* szól (Oxley, 1967. 82. o.).

Orwell az *Állatfarmban* egyszerű, közérthető és hatásos formában képezte le a baloldali totalitarizmust. A forradalmat és a demokráciát eláruló hatalmi rendszer ellen fordította azokat a propagandafogásokat, amelyeket a rezsim maga használt a tömegek befolyásolására. E propaganda gyökerei a *Kommunista Kiáltványra* vezethetők vissza, amelyben *Marx* néhány jelszószerű alapigazság köré csoportosítva leplezi le a kapitalizmust, és jelöli meg a kommunista mozgalom céljait. „*Minden eddigi társadalom története osztályharcok története*” „*A proletárok a forradalomban csak a láncukat veszhetik. Cserébe egy egész világot nyerhetnek*”. Ezek a mondatok több mint egy évszázadon át még az írástudatlanok fejében is megragadtak, és mozgósító erővel bírtak világszerte. Orwell ironikusan fordítja ezt a fegyvert a sztálinizmus ellen. Az első fejezetben egy Marxra emlékeztető „ősatya”, az *Órnagnak* nevezett öreg disznó fogalmazza meg a forradalom célját egy indulóban, amely egyúttal az *Internacionálé* paródiája is:

„Előbb-utóbb elsöpörjük
Az Embert, a zsarnokot,
S dús mezőink nem tapossák
Emberek, csak állatok.

Az orrunkban nem lesz gyűrű,
Hátunkon nem lesz nyereg,
Nem mar zablá és sarkantyú,
S nem vernek az emberek.

Gazdag lesz majd minden állat,
A lóhere, árpa, zab,
Széna, búza mind miénk lesz,
Ha eljön majd az a nap. (...) ”

Az induló minden állat számára érthetően szól a forradalom *céljáról*: láncukat vesztve bőséget és szabadságot nyernek. A győzelem után pedig hasonló egyszerűséggel foglalják *hét pontba* az új társadalom *alapelveit*:

- 1/Aki két lábon jár, ellenség
- 2/Aki négy lábon jár, vagy szárnyai vannak, az barát
- 3/Az állat nem visel ruhát
- 4/Az állat nem alszik ágyban
- 5/Az állat nem iszik alkoholt
- 6/Az állat nem öl meg más állatot
- 7/Minden állat egyenlő

A baloldali totális állam kiépülésének folyamata mindenki számára jól követhetővé válik abból, hogy *mi is lesz a sorsuk* ezeknek a céloknak és alapelveknek. A forradalmi dalt hamarosan betiltják, helyébe a Napoleon elvtársat dicsőítő ének lép:

Apátlanok atyja!
Boldogság malasztja
(...) Hogyha téged látunk.
(...) A szívünk fellángol,
Napoleon elvtársunk ... ”

De nyomon követhetjük lépésről lépésre a *Hétparancsolat* minden mondatának a *kiforgatását és visszavételét* is. Amikor az új elit beköltözik a volt gazda házába, a 4. pont már így hangzik: „*Állat nem alszik ágyban, lepedőn.*”. Miután a disznók rákapnak a whiskyre, az 5. pont is kiegészül: „*Állat nem iszik alkoholt mértéktelenül.* A terror és a kivégzések idején a 6. pont úgy módosul, hogy: „*Állat nem öl meg más állatot ok nélkül.*”. Mire az új elit, a disznók, két lábra állnak, és már semmiben sem különböznek a korábban elkergetett kizsákmányolóktól, az emberektől, az első két pont is új megfogalmazást nyer: *Négy láb jó, két láb jobb.* A forradalmi eszmék lényegét kifejező 7. pont pedig így fordul a visszájára: „*Minden állat egyenlő, de egyes állatok egyenlőbbek a többinél.*” Mire az utolsó fejezet végére érünk, a parancsolatokból nem marad más, mint ez a hozzátoldás „de” nélkül: „*Egyes állatok egyenlőbbek a többinél.*”. Így ér véget a demokratikus szocializmus története, és nem csupán Orwell satirikus tanmeséjében, de a valóságban is.

Orwell regénye olyan pontos és plasztikus *modelljét* adja a baloldali totális rendszereknek, hogy a lényegét az is felismeri, akinek közvetlen tapasztalatai nincsenek a jelenségről. Ezért

alkalmas a „megelőzésre”. Immunissá tesz (az író szándékával összhangban) a sztálinista (bolsevik) típusú manipulációval szemben.

A modell magában foglalja a *baloldali tömegelnyomás legfőbb eszközeit*: (1) az **ideológiai indoktrinációt**, a nép cinikus megtévesztését, (2) az **ellenségképzést** (Napoleon elűzi Hógolyót, majd minden későbbi nehézséget az ő aknamunkájának tulajdonít), (3) a **vezérkultuszt**, (4) a **koholt vádakat**, a **permanens terrort** (Hógolyó vélt híveinek kivégzése), (5) a tudatos **történelemhamisítást** (Hógolyó összejátszott az ellenséggel), (6) az **intézményesített**, államilag irányított cinikus **hazudozást** (Bandit kórház helyett, a vágóhídra viszik. Az árából wiskyt vesznek a disznók). A folyamatos megtévesztés és megfélemlítés arra kényszeríti az alattvalókat, hogy ne a tapasztalataiknak, hanem a véget nem érő propagandának higgyenek. Elfogadják, hogy bármi történik, az a forradalom tovább vitele, az elnyomottak felemelkedése, holott mire a regény végére érünk, már semmi különbség nincs a régi és az új elit, a régi és az új rendszer között.

Az író nézőpontja, aki ennek a nagy, cinikus és gátlástalan átverésnek a történetét elbeszéli, azé a *szocialistáé*, aki a szocializmust a humanista és demokratikus európai szellemiség kiteljesedéseként értelmezi, amely képes azokat a társadalmi rétegeket is emancipálni, amelyek a kapitalizmus vesztesei maradtak. És természetesen elutasít mindenfajta elnyomást, zsarnokságot és manipulációt.

Az Orwell alkotta *modell* plaszticitása, elméleti igényessége ellenére *sem teljes*. Vannak e valóságnak olyan aspektusai, amelyek nincsenek vagy pontatlanul vannak leképezve a műben. Ennek két oka van. Az egyik Orwell *tapasztalatainak végességében*, a másik az *illúzióiban* keresendő. Orwell nem ismerhette a maga mélységében a baloldali diktatúrát, erre a spanyolországi tapasztalatai nem voltak elegendőek. Nem tudhatta, hogy egy társadalom bolsevizálásában, identitásától való megfosztásában milyen alapvető fontosságú a *középosztály és az értelmiség szétfűzése*, a tömegektől való elszakítása, a tudatosan szított értelmiség-gyűlölet, nem tudhatta, hogy ennek milyen alapvető szerepe van a *társadalom morális, kulturális és intellektuális integritásának megtörésében*.

Ami pedig Orwell *illúzióit* illeti, az a *tömegek ártatlanságába vetett hite*. A diktatúrában senki sem ártatlan, *mindenki áldozat és cinkos* is egy személyben. Az erőszak lehatol a társadalom legalsó rétegeibe is. A permanens fenyegetettség az elnyomás eszközüvé tesz mindenkit, vagy elpusztítja. Az 1984-nek is ez az egyetlen tévedése, ahol a proletárok mint vegetáló véglények kimaradnak a hatalom fókuszából, mert úgy sem számítanak. A valóságban azonban *a totális diktatúrából senki sem marad ki*. A proletárokat és a nincstelen parasztokat a történelmi igazságszolgáltatás manipulatív jelszavával tévesztik meg, és a *mesterségesen szított osztálygyűlölet* által teszik őket is a hatalom eszközüvé. És bár valóban jogfosztottak a felszabadulásukról szóló hazug szlogenek ellenére is, de szert tehetnek privilégiumokra szolgálataik mértékében, sőt a nomenklatúra tagjaivá is válhatnak. *A társadalom hierarchikus felépítése nem áll meg az elit alsó határánál*, ahogy Orwell a korabeli angol kapitalizmus szerkezete alapján elképzelte (majd ez is változik az ötvenes, hatvanas, hetvenes években, a jóléti társadalmak kiépülése idején), hanem lehatol a társadalom legmélyéig. Orwell e fehér foltok ellenére is messze *megelőzte kortársai többségét abban, hogy baloldaliként* (és mindvégig meg is maradt baloldalinak) *átlásson az orosz kommunizmus hazugságain* és felismerje *működésének* lényegét. Nem véletlen, hogy *Arthur Koestler* éppen benne talált szövetségesre, amikor a *Sötétség délben* c. regényét igyekezett megjelentetni és elfogadtatni a közvéleménnyel.

Orwell ezt a groteszk, satirikus állatmesét minden kegyetlen felismerése ellenére sem a swifti mizantrópiával adja elő, hanem *franciás eleganciával és racionalizmussal*, a legtisztább angol prózanyelven. Itt érett be és vált világirodalmi rangúvá az a törekvése, hogy ars poeticáját és a politikai meggyőződését harmóniába hozza egymással. Bár ez már sikerült egyszer egy másik műfajban a *Hódolat Katalóniának* lapjain, mégsem alaptalan az a megállapítása, hogy „*Az Állatfarm volt az első könyvem, amelyben teljes tudatossággal megpróbáltam egységes egészbe rendezni a politikai és a művészi szándékot.*”

Válogatott bibliográfia

Orwell, S., Agnus, I. (eds.): *Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell I-IV.* , Penguin Books, 1970.

Crick, B.: *George Orwell: A Life.* Harmondsworth, 1982.

Marx-Engels: *A kommunista párt kiáltványa.* Budapest, 1973.

Norris, C. (ed.): *Inside the Myth. Orwell: Views From the Left.* London 1984.

Oxley, B.T.: *George Orwell.* New York, 1967.

Williams, R.: *Orwell.* London, 1971. (Magyarul: Budapest, 1989.)

Megjelent: In: Kapu 1990. február 72-73. o.

Író a börtönben

**Déry Tibor: Börtönnapok hordaléka
Önéletrajzi jegyzetek 1958.**

Múzsák Közművelődési Kiadó 1989.

„Ne feledjük, hogy attól nőttünk, hogy a nemzet megnőtt bennünk.”

(Déry 1956 decemberi felszólalása az Írószövetségben)

„... máig sem felejttem el (...) azokat a pillanatokot, amikor a tárgyaló-teremben, ítélethozatalkor vagy később benn a börtönben, vagy a börtönkórházban a magam értékskálája szerint férfiatlanul viselkedtem, ma is arcomba szökik a vér.”

(Ítélet nincs)

Bulgakovnak volt igaza, amikor a 30-as években hőst váltott, s kora hőseit az íróban, a művészen kereste. A „létező” szocializmus valóban kitüntetett figyelmet szentelt *az íróknak* (s persze mindenkinek, aki egy kicsit is láthatóvá vált), bőven részeltetve őket a konszolidáció korszakaiban a belső elhárítás válogatott módszereiben, kiélezettebb helyzetekben pedig nem riadt vissza bevetni ellenük a koncepciók perkeit, a Gulag, a gyilkosság eszközeit sem. Persze nem történt más velük sem, mint népükkel, csak koncentráltabban, láthatóbban, név szerint számbavehetően. *A bulgakovi sors- és attitűd-modellek* évtizedekig érvényben voltak még az író halála után is: az udvari pojacává kényszerített, de így is halálos ellenséggént kezelt *Puskin*, a felemelt, majd eldobott kegyenc, akit végül ellenségei martalékaul vetnek (*Molière*), a külső és belső cenzúráról fuldokló szerző (*Bíbor sziget*), az új Evangéliumot megalkotó *Mester*, aki művével egyetemben a *Nagy Inkvizítor* áldozatául esik, a művét a bizonytalan jövőre hagyományozó író (*Bulgakov*).

E modelleket az élet csak Sztálin halála után enyhítette némiképp és egészítette ki a zaklatást, börtönt, fizikai és lelki gyötretést túlélőkével (*Szaharov*), nem is szólva a 80-as évek végének nem várt meglepetésétől, a győztes író (másként gondolkodó) alakjáról (az elnökké választott *Vaclav Havel*). E pontról visszatekintve igazságot kell szolgáltatnunk a 70-es, 80-as éveknek. Nemcsak az értékvesztés, a horizonttalanság, az alantas vegetációba süllyedés, az önfeladás évtizedei voltak. E korszak romantikus arccal is bírt, ha ugyan nem ez volt lényege: az eszméikért, rögeszméikért, önazonosságuk megőrzéséért harcolók, elbukók, félreállók, megaláztak, kiegyezők, mellőzést, zaklatást, üldöztetést elszenvedők kora volt, nem kevesebb hőssel, áruval esendő és gyarló szereplővel, mint a megelőző, idealistának tekintett 19. század.

Déry Tibor most megjelent börtönjegyzete azért is megrendítő olvasmány, mert bár alig utal az átélt fizikai, morális és pszichikai szenvedésekre, magában rejti korunk hőisének, *a diktatúrával kibékülni nem akaró embernek a megaláztatását, küzdelmét emberi méltóságáért és felülemelkedését megaláztatásán*. Déry 1957 áprilisában, 63 éves korában tartóztatták le, s egy írók ellen lefolytatott koncepciók perben 9 év börtönre ítélték. Az ítéletet az „államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése” miatt mondták ki rá, s e büntényben való részvétel vádjával még három íróat ítélték el, *Háy Gyulát, Zelk Zoltánt* és *Tardos Tibort*. E per

a forradalom utáni megtorlás és megfélemlítés részeként *a szellemi, morális és politikai szuverenitásához ragaszkodó értelmiség*, mindenekelőtt az írók ellen irányult.

A *Börtönnapok hordaléka* címen most megjelent kötet Déry önéletrajzi jegyzeteit, valamint 1954-66 közötti, korábban közölhetetlen cikkeit, beszédeit és felszólalásait tartalmazza. Az önéletrajzi feljegyzések 1958-ban, a börtönkórházban készültek a *Bécs 1934* után és a *G. A. úr X-ben* előtt, és 1918-ig, apja haláláig beszél el az író életét. A kézirat e ponton megszakad, feltehetően azért, mert ekkor már Déry minden figyelmét a regényírás foglalta le. A szövegnek azonban csak az alapszerkezete lineáris, az elbeszélés mikrovilága egyes személyek, események köré rendeződik, így számos esetben túllép az 1918-as időhatáron. A kézirat, amelyet Déry nem a nyilvánosságnak szánt, az 1969-ben megjelent *Ítélet nincs* nyersanyagának tekinthető, annak ellenére, hogy mind a megírás körülményeit, mind célját és módját tekintve jelentősek közöttük az eltérések. Az eredeti változat *fájdalommal, kétségekkel teli, önkereső, önostorozó szenvedély hajtja*, s még egyszerre hordja magában egy *bakunyini*, egy *rousseau-i* és egy *szolzsenyicini* mű csíráját. Az *Ítélet nincs* azonban egyik sem lett. Nem behódoló (bakunyini), nem leleplező (szolzsenyicini) és nem önleplező (rousseau-i). Ehelyett kényszerből és/vagy önként kikerülve *élete leghusadik századi tapasztalatait*, Déry benne a korábban megrendült önbecsülés és életkedv visszaépülésének dokumentumát írta meg. Az *Ítélet nincs* artistikus tökéletessége és a kiharcolt belső béke azonban csak *öncsonkítás* árán sikerült. Ez volt az itthon maradás ára. Nyíltan többé már nem szólt 1956-ról, letartóztatása és elítéltetése részleteiről. A börtönből kiszabadulva, világhírtől és a második nyilvánosság megbecsülésétől övezve, és két olyan fontos művel a háta mögött, mint a *G. A. úr X-ben* és a *Kiközösítő*, már könnyebben vállalta ezt az öncsonkítást, s vonult vissza sztoikus-epikureus alkotói magányba, a tamáshegyi kertbe, megírni memoárjait. Nem szólva arról, hogy a baloldali totalitarizmus természetrajzát jelentős epikai művekben mégiscsak megírta.

A börtönmemoár azonban még a *megrendülés, a fájdalom, az önvád és az enyhülés keresés* műve. A bevezető sorok a *megfélemlítettség és megalázottság* dokumentumai:

„Ha lesz rá módom, megírom életrajzomat annak a példázására, hogy egy emberszerető, ártalmatlan, s jóindulatú ember élete milyen fölösleges, haszontalan, tőt kártékony tud lenni. Hogy hogyan és miképp, az magából az önéletrajzból kell, hogy kiderüljön, elég itt annyit említeni, hogy életem legvégén az ellen vétettem, amiért egész életemben küzdöttem, s most börtönben ülök. Hatvannégy éves vagyok. Kétséges, hogy hatvannégy év alatt volt-e annyi érdemem a szocializmusért végzett munkámban, mint amennyi kárt tettem néhány hónap alatt.”

Szívszorító az a kiszolgáltatottság, ami papírra vetteti vele annak tagadását, amit 1954-56-ban gondolt, mondott és cselekedett, s ami 1956. október 23-a és november 4-e között történt, holott tudjuk, hogyan vélekedett erről valójában: *„Nekünk, magyar íróknak egyértelműen az a véleményünk, hogy népünk történelmében, s benne a magyar munkásmozgalmunk legnagyobb, legtisztább s legegységesebb forradalma nyomatott el, kevés államférfiúi bölcsességgel, elhamarkodottan (...)”*. (Elhangzott az Írószövetség 1956. december 28-i ülésén). Még akkor is megrendítő ez a kényszerű és látszólagos önmegtagadás, ha tudjuk, hogy mások ugyan e marok szorításában iszonyúbb dolgokat is megéltek, s voltak, akiknek nagyobb volt a lelki teherbíráruk.

Megalázottsága okait a börtönjegyzetek lapjain keserű önváddal keresi (*„hát miféle ember vagyok én”* „, *nem érek én semmit, valószínűleg mint író sem”* stb.), és a szöveg tanúsága

szerint két fő okban véli megtalálni. Az egyik a *származása és a neveltetése*, a másik a *karaktere*, és úgy véli, mindkettő fogyatékoságait csak súlyosbította gyermekkori hosszú betegsége és az ebből származó *elkényeztetettsége*, élettől való elzártsága. Innen eredezteti *testi és lelki gyávaságát*, amelynek jeleire minduntalan visszatér, és bár felidézi lázadásait, bátorságának bizonyítékait is, ezeket jobbra, nem kevés öngyűlölettel, csupán eredendő könnyelműségével magyarázza. Keserű önironiával konstatálja már az első lapokon naivitását, életre való felkészületlenségét, inadekvát emberképét: *„Hatvanéves koromban még annyira nem ismertem a világot, mint egy közepes fejlettségű húszéves gyerek.”* Tudatában van annak, hogy emberképe és a vele járó – a szemében most naivnak ható – életbizalma, életkedve nemcsak sajátos gyermekkori gyökerezik, hanem abban a monarchiabeli nagypolgári életfelfogásban, a magyar-osztrák *Gründerzeit*ben, amelybe beleszületett. E réteg értékei a „második felvilágosodás” jegyében alakultak ki, a racionalizmus, a dinamizmus, a jellemerő tisztelete jegyében. E sajátosan harmonisztikus világkép centrumában pedig a klasszikus német (és nem ritkán magyar) kultúra és az ebben foglalt eszmények álltak. Déry maga, ha (részben) átlépett is ezeken az értékeken, sosem kételkedett létezésükben, hiszen anyja és szinte minden rokona e szellemiség megtestesülése volt. Anyját pedig 1958-ban, 96 éves korában bekövetkezett haláláig bátran tekinthetjük az író élete egyik főszereplőjének. (*„Senkit nem is szerettem úgy, mint őt, azt hiszem”*.) Ez az ember- és világkép felboríthatatlan konszenzusként tekintette az Európában kialakult konszolidált erkölcsi és politikai normákat, és nem volt felkészülve már az első világháború embertelenségére sem, nemhogy a totalitarizmus brutalitására, a hatalom kriminalizálására. Megállapíthatjuk tehát, hogy nem naivítás volt Déry habitusa, hanem csupán *megkésve élte át a találkozást a század új jelenségével, a totális hatalommal*, később, mint az európai népek többsége akár Keleten, akár Nyugaton. És bár a találkozás csonttörő ütközés volt számára, egy átmeneti megrendültség után végül is nem vezetett világ- és emberképe gyökeres átrendezéséhez.

Vajon mi okozta ezt az *elkésettséget*, holott Déry már az első világháborúban is részt vett, sőt a börtönt is megjárta 1938-ban *Gide Oroszországi útinaplójának* lefordításáért, majd átélte a nyilas uralmat, a Rákosi-rendszert? Miért csak 1957-ben, letartóztatása után érte sokkszerűen a felismerés a modern totális hatalom természetéről és hatásáról az ember etikai és filozófiai helyére a világban? Erre a kérdésre csak azután tudjuk megfogalmazni a választ, hogy visszakövettük Déry vívódását *önazonosságá paradoxonaival*.

Börtönbeli válságában Déry sokkal fájdalmasabban éli át identitása ellentmondásait, mint előtte vagy utána bármikor:

„Azért mégiscsak megkérdem magamtól, hogy milyen jogon vagyok magyar író. Apám szegedi zsidó, anyám bécsi zsidó, egész rokonságom, környezetem, barátaim zsidók (...) természetesen nem állok faji alapon, de nem az lett volna a dolgom, hogy a zsidóságot írjam meg? De milyen nyelven? Anyámmal németül beszéltem, apámmal magyarul, de természetesen sokkal kevesebbet. Amióta íróvá lettem, a magyar lett az anyanyelvem. (...) Életem kettőssége és tragédiája: nemet zsidó családból jöttem magyar írónak, polgár voltam, s kiugrottam a polgárságból, hogy kommunista lehessenek. Mi vagyok, mi vagyok hát? Egy elátkozott keverék, amelynek se fajtában, sem osztályban nincs helye.”

Önazonossága alkotóelemei között hirtelen feloldhatatlan ellentéteket észlel, a korábban adekvátnak tetsző *paradoxonok érvényét* megkérdőjelezi, holott valóban szuverén és hiteles választásokat hordoznak. A Déry-jelenség értelmezhetetlen annak felismerése nélkül, hogy magyar íróvá lenni volt élete legfőbb célja és ambíciója. És a hangsúly legalább annyira esik a magyarra, mint az íróra. A fenti bekezdés kulcsszavai az *„író”*, a *„magyar nyelv”* és a

„kommunista”. Amit e szférákban (magyarság, irodalom, baloldaliság) magával hozott a monarchiabeli zsidóság örökségeként, nem öbennem nem fértek össze harmonikusan, hanem *kint a világban* vált a viszonyuk problematikussá a jobb- és baloldali totalitarizmus hatására. Az az identitás-választás, amelyet itt megkérdőjelez, nem volt sem magától értetődő, sem személyes erőfeszítés nélkül való, nem nélkülözte a hűséget önmagához és választott értékeihez. A hasonló környezetből származó, részben hasonló utakon járó *Köszler Artúr* mint *Arthur Koestler* lett világhírű angol író, *Németh Andor* a nyilas uralom alatt élt át belső meghasonlást identitásában, *Fejtő Ferenc* végül francia író lett (bár sosem szűnt meg a térség problémáival foglalkozni), de nyomon követhetnénk a monarchikus magyar zsidóság első világháború utáni útját és sikereinek állomásait *Béctől Berlinig, Freiburgtól Londonig és Hollywoodig*.

Déry választott identitása mindvégig *nonkonformista* volt. Nem jelentett belesimulást a Horthy-korszak utódállamian szűk magyar identitás-felfogásába. Magyarsága a századelő szellemiségében gyökerezett, amelyben helye volt az európaiságnak, a baloldali, nemzetek feletti szolidaritásnak és a szuverén („bohém”) individuum mindenkori döntési szabadságának is. Ezek jegyében írta *A befejezetlen mondatot*, a leginkább családjáról szóló regényét is, ennek alapján élte át a nyilasuralmat, s emiatt maradt az egyéni sorsok tragédiájának átélésén túl szinte teljesen *reflektálatlan* életművében *a magyar holokauszt*. És ez az identitás késleltette – hogy visszatérjünk korábbi kérdésünkre – a század legbrutálisabb arcának feldolgozásában is. Volt, amikor magyarsága, volt, amikor baloldalisága, volt, amikor az európaiságba mint konszenzusba vetett bizalma gátolta ebben. Részben ez odázta el a Rákosi-rendszerrel való meghasonlását is. Ennek azonban más természetű oka is volt: a késői elégtétel, a *későn kapott elismerés*. Dérynek ugyanis, bár jelentek meg művei a *Nyugatban* már az 1910-es években is, *A befejezetlen mondat* pedig már 1937-ben készen volt, jelentős írónak csak 1945 után, életének hatodik évtizede kezdetén tekintették először.

E börtönjegyzetek megírását nem csupán az önvizsgálat, az önvád és az öngyűlölet motiválta, hanem a *menedékkeresés* is a pszichikai és morális szétesés ellen. Ezért foglal el benne olyan jelentős helyet a kisgyerekkor, a zavartalan idill, az elveszett paradicsom időszaka („*amikor mindenki szeretett és én mindenkit szerettem*”). A leírások gyakran *prousti* hangulatokat idéznek. *Marcel combray*-i gyermekkorát, a *baalbeki* tengerpart atmoszféráját. Sehol sem olyan teljes a rokonok arcképcsarnoka, mint itt, így kitűnő forrásul szolgálhat *A befejezetlen mondat* figuráinak tanulmányozásához. Itt a leggazdagabb a gyerekkori ismerősök és barátok portrészorozata, itt beszél el legrészletesebben gyerekkori szerelmének történetét *Mariedl* iránt. Ezeket az emlékeket azután csak alig dolgozta bele az *Ítélet nincs* szövegébe, ahol a gyerekkori idill helyét a virágokkal ékes nyárvégi tamáshegyi kert képe tölti be, mint a megírás színhelye, és a visszanyert béke jelképe. Számos részlet azonban a végleges változat híres fejezeteinek nyersanyagául szolgált, így *Grosz Andor*, *Szilas Vilmos*, *Tihanyi Lajos*, *Tóth Árpád* és *Füst Milán* portréja. A különbség a két kidolgozás között elsősorban abban áll, hogy itt a múlt még olyan közel van a jelenhez, hogy számos eleven érzelm, mozgásban lévő életprobléma köti őket az emlékezőhöz, míg az *Ítélet nincs* jelentős distanciát tart az idősíkok között. Míg itt az önkeresés, a megérteni akarás hevülete dominál, és egy hermeneutikai alapállás határozza meg a múlthoz való viszonyt, ott az önmaga elfogadása, a gondosan válogatott anyag tudatos elrendezése a jellemző. Ott elszólásról már szó sem lehet, a modern lélektanban járatos író nem hagy szándéktalan, mások értelmezésére váró nyomokat, míg *itt a múlt faggatása közben maradnak még takaratlan felületek*.

Déry börtönmemoárja *egy baloldali entellektüel és egy baloldali totális diktatúra összeütközésének dokumentuma*. Arra emlékezteti az olvasót, hogy a totalitarizmusnak

nemcsak szeplőtelen mártírjai, de *megalázott tagadói* is voltak. Déry maga is ilyen megalázott, *megettört ellenálló*, akinek később mégis sikerült visszanyernie önbecsülését, alkotókedvét, emberi méltóságát, sőt helyét is, ha nem is a politikai, de legalább a szellemi opposícióban. Erről tanúskodik többek között az *Ítélet nincs* lapjain megfogalmazott ars poeticája is: „Az író természetes helye a társadalomban, az ellenzéki padosorokban van” „(...) az ellenálló szerepe nemcsak természetes, de kötelező a művész számára mind a társadalom, mind a természet játékaiban, s műve megromlik abban a pillanatban, amikor kilép vagy kiléptetik belőle. Ha van valamilyen érdem munkámban, az az ösztönös ragaszkodás ehhez az opposícióhoz (...).”

Megjelent: In: Új Írás 1990. július 108-111. o.

Előrejelzés

Nagy Lajos: Tízezer kilométer Oroszország földjén

Interart-Szépirodalmi, 1989.

„Hová lehet süllyedni egy népnek, ha erőszakkal kieszelt társadalmi rendszer bilincsébe kerül.”

„Vegyesen találkoztam jóval és rosszal, úgyhogy sohasem juthattam nyugvópontra. Két szélsőség, az elismerés és a tökéletes elutasítás közt úgy lengtem, mint az inga.”

Nagy Lajos

Nagy Lajos nem indult készületlenül Szovjet-Oroszországba, ismerte *H.G.Wells*, *Arthur Holitscher* és mások úti jegyzeteit, az 1933-ban hosszabban Pesten tartózkodó *Köszler Artúr* szóbeli beszámolóját, nem is szólva a nap mint nap a kávéházakban olvasott nagy európai lapok beszámolóiról. Nagy Lajos sem szellemi, sem lelki beállítottságát tekintve nem *naiv Candide*-ként indult az Ígéret földjére, mint sok baloldali értelmiségi, *Gide*, *Istrati*, *Sinkó Ervin* vagy *Orwell* Spanyolországba, akiknek később a helyszínen kellett leszámolniuk illúzióikkal. Persze azért benne is élt a várakozás, hogy utazása során a gyűlölt polgári rend egy biztató alternatívájával találkozhat.

E várakozásnak azonban már az első tapasztalatok ellene szóltak. Alighogy átért a határon, felbosszantották a hivatal körülményeskedései, de ennél is jobban megütötte az a nem várt benyomás, hogy az emberek itt mennyire komorak, szúrós tekintetűek, gyanakvóak. Hamarosan érzékeli, különösen Moszkvában, azt a nyomasztó, fojtó atmoszférát is, amely ezeket a tekinteteket formálta. Persze érik más tapasztalatok is. Rokonszenvvel figyeli a néptömegek Nyugaton ismeretlen fesztelenségét, felszabadultságát, amellyel a belvárosokban, a polgári-úri élet helyszínein, színházakban, múzeumokban, parkokban mozognak. Azt természetesen nem tudhatja, hogy ez a felszabadultság csak részben az egykori spontán forradalom öröksége, sokkal inkább már a totális diktatúra vadonatúj terméke. Egy olyan sajátos tudatállapot, amelyet *Szolzenyicin* úgy jellemez, mint a még le nem tartóztatott amnéziás vidámságát, amellyel hatásosan rekesztik a tudatukon kívülre, amitől legjobban rettegnek: a kiszámíthatatlan logikájú terrort. A szovjet valóság e bonyolult szociálpszichológiai jelenségeibe Nagy Lajosnak nem lehetett bepillantása, gyakorlott szemű valóságselemzőként azonban ráérez a megfélemlítettség és fesztelenség e kettősségében a magáról jelt adó lényegi anomáliára.

Nagy Lajos 1934 júniusában érkezett a Szovjetunióba *Illyés Gyulával* mint a szovjet állam vendége, hogy részt vegyen azon az *írókongresszuson*, amelyre *József Attila* és *Kassák Lajos* hiába várt meghívást. A kongresszus megnyitása azonban egyre késett, ezért egy 35 napos körutazást ajánlottak fel számukra az ország legkorszerűbb létesítményeinek megtekintésére. Nagy Lajos ugyan szívesebben nyaralt volna a Fekete-tenger partján, hiszen harminc éve arra sem volt pénze, hogy eljusson a Balatonhoz, mégis érdeklődéssel szemlélte a felkínált látnivalókat: a gyár- és kolhozcsodákat, vízierőműveket, munkáslakótelepeket. Elfogulatlanságát dicséri, hogy bennük nem csupán a Patyomkin-falut látta, hanem érzett némi nosztalgiát az itt-ott felcsillanó utópia, a munkás-paraszt paradicsom iránt is. Az

irányított figyelem azonban egy pillanatra sem lehet zavartalan. Nagy Lajos szeme minduntalan a parlagon hagyott földekre, gazos gabonatóblákra, a ritkás krumplira és kukoricára, a földjükről elűzött, rongyos, kolduló parasztokra és az otthontalanul kóborló, éhes gyerekekre esik. Ezért is teszi fel a kérdést az egyik kirakat-kolhoz igazgatójának. *„Mi történt a földtulajdonos parasztokkal?”* A válasz bár kétségtelenül igaz, mégis eufemisztikus: *„megszabadítottuk tőlük a földet.”* Amit a szavak valóban jelentenek, arról Nagy Lajosnak is vannak információi, hallott a kuláktalanításról, az 1932-33-as ukrajnai éhínségről, a Szibériába száműzött parasztokról, de a folyamatnak, amely *„a falu szocialista átszervezése”* hangzatos nevet kapta, a tudatos genocídiumig fokozott brutalitásáról még sejtése sem lehetett.

Nagy Lajos azonban nem csak a népeletre kíváncsi, érzékeny minden olyan tényre is, amely az írók, a kultúra helyzetére vonatkozik. Nem csodálkozhatunk azon, hogy a számok magukkal ragadják. A klasszikusok, de a modernnek is soha nem hallott magas példányszámban jelennek meg ekkor a Szovjetunióban. Még *Illés Béla Ég a Tiszája* is hétszázötvenezer példányban látott napvilágot. Lelkesedése azonban elszörnyedésre vált, amikor arra próbálják rávenni, hogy a *Kiskunhalom* szövegébe írjon bele itt-ott egy mondatot arról, hogy a magyar *„földműves szegénység reménycsillaga a kommunizmus”*. Meg is jegyzi, hogy a szovjet írók *„épp oly elszántan ontják a proletár maszlagot, mint mások a kapitalista országokban a maguk lelki tartalmát”*. A szovjet sajtó bizantinizmusa, kongó frázisai sem kerülnek el a figyelmét. Úgy látja, hogy *„a szovjet lap viszonya a munkássághoz hasonló ahhoz, amilyen függőségi és aláhízeltviszony van egy polgári lap a burzsoáziához.”* Azt természetesen már nem tudhatja, hogy az újságírók nem a proletariátusnak, hanem az új hatalmi elitnek tartoznak *„aláhízelegni”* e frázisokkal.

A szovjet művészettel való ismerkedésének egyik állomása találkozása a szovjet filmmel. Nagy Lajost mindig is érdekelte ez a művészeti ág. Úgyis, mint a modern próza megújításának egyik lehetséges forrása. Ezt jelzi többek között műveinek filmszerű, a linearitást egyidejűséggel felbontó dinamikus, gyors vágásokkal dolgozó kompozíciója. A húszas évek nagy filmjei után (*Eisenstein Patyomkinját, Pudovkin Dzsingisz kánját* említi) megnéz néhány újabbat is. A lehangoló tapasztalatból arra a helytálló következtetésre jut, hogy *„az aktuálpolitika megöli a filmművészetet.”* Felmerül benne a kérdés: *„lehet-e egyáltalán művészi alkotás az, ami közvetlenül kapcsolódik bele a ma gazdasági és politikai problémáiba? Lehet-e művészi alkotás témája ez: párhuzamot vonunk a mezőgazdasági magánvállalkozás és a szövetkezeti termelés közt, s bebizonyítjuk, hogy a szövetkezeti termelés kiadósabb.”* Az író e jogos kétsége tudatosítja a mai olvasóban, hogy Nagy Lajos Magyarországa még egy földrésznyire esett Oroszországtól.

Nagy Lajost érdekelte a modern festészet is. Prózája sokat köszönhetett nemcsak az expresszionizmus és a Neue Sachlichkeit irodalmának, de vizuális művészetének is. Az újabb szovjet festészet azonban elkedvetlenítette. Látnia kellett, hogy *„az aktuálpolitika lélegzetfójtó nyomása”* itt is elvégezte munkáját. A képek és *„a forradalmi esztétika”* primitívsége felébreszti benne a szatirikust. E művészetfelfogás szerint ugyanis Miklós cárt lefesteni polgári művészet, Lenint vagy Vorosilovot *„lepingálni”* már forradalmi művészet. E teória képtelenségét egy szellemes képelemzés demonstrálja. A festmény egy agitátort ábrázol: *„Egy asztal körül ül néhány szegény ember, szemüket düllesztve figyelnek; az asztal mellett sápadt férfi áll, jobb kezével lendületesen maga elé mutat (...). Vajon mit mond? Ettől függ úgy látszik minden. Mert ha azt ajánlja a hallgatónak, hogy térjenek át a baptista hitre, a kép vallásos kép. Ha arra buzdítja őket, hogy lépjenek be valamelyik acélbrigádba, akkor ellenforradalmi-fasiszta kép. No de az álló alak a proletárforradalomról beszél, kitűnik ez*

abból, hogy az asztalon pihenő bal kezében újságot tart, s az újságon nagy betűvel ez áll: Pravda. Márpedig a Pravda a kommunista párt lapja. Tehát a kép forradalmi.” Ez a gyermeteg logika, amelyet itt Nagy Lajos (jogos) gúnykacaja kísér, nem sokkal később mindenkinek (neki is) torkára forrasztja a nevetést. Ez a primitív esztétika ugyanis (amely a szatírárt száműzi elsőként) hamarosan egy expanzív diktatúra hatalmi gondolkodásának professzionális termékeként lép a 20. századi történelem színpadára, hogy előbb a Föld több mint egyhatodán, majd közel felén gleichschaltolja a kultúrát.

A 30-as évekbeli fiktív magyar utazó végül is egyetérthet azzal a külföldivel, aki Nagy Lajosnak öt pontban foglalta össze, mi akadályoz meg egy európaít abban, hogy Oroszországot megszokja: „1. Az éghajlat. 2. A koszt. (A megszokott ételek hiánya.) 3. A kultúra hiánya, különösen a férfiakban, akik durvák, kíméletlenek. 4. A fejszemódszer, ami alatt azt kell érteni, hogy mindenkit, aki valami hibát követ el, hajlamosak azonnal letaglózni. 5. A szolgálalkúság, amit, dacára a proletáruralomnak, nem tudtak még levetni s e szolgálalkúság következménye az a túlzott személyi kultusz, mellyel vezetőiket körülveszik, pl. ma az egész izléstelen Sztálin-imádat.” Ezek az ismérvek, amelyek mintegy a sztálinizmus „képtelen természetrajzának” is felfoghatók, persze kissé frivolak és jóhiszeműek egyszerre. Mégsem csodálkozhatunk azon, hogy míg *Illyés Oroszországát* a jobboldal felháborodása és a cenzúra beavatkozása kísérte, Nagy Lajost a kommunisták akarták rávenni, hagyjon föl úti beszámolója publikálásával. *Lázár Vilmos* visszaemlékezései szerint egy egész kis küldöttség (amelynek *József Attila* is tagja volt) üldözte napokig, míg sikerült a József körúti *Baross kávéházban* nyomára bukkanni, ahová talán éppen baloldali barátai elől rejtőzött, s meggyőzni arról, hogy égesse el az elkészült folytatásokat. Akár így történt, akár másképpen, tény, hogy a *Tízezer kilométer* töredékben maradt, a 22. folytatás közlése után több nem jelent meg, holott az eredeti, Moszkvában írt feljegyzések mindmáig fennmaradtak. Azt ugyan nem állíthatjuk, hogy épségben, mert igaz, hogy zárolt anyagként gondosan őrizték a Petőfi Irodalmi Múzeumban és a Széchényi Könyvtárban, az illetékes belügyi szervek azonban természetesen hozzáférhettek, és feltehetően ennek köszönhető, hogy a füzetekből számos lap ki van tépve. A publikált részek azonban magukban is elegendőek ahhoz, hogy kitessek belőlük, hogy írójuk e körutazás során nem lelt a gyűlölt Horthy-Magyarország vonzó alternatívájára Szovjet-Oroszországban. Nem is szólva arról a szembetűnő tényről, hogy míg utazása előtt számos kapcsolat fűzte a kommunistákhoz, visszatérése után inkább a népi írókhoz közeledett, a *Budapest nagykávéházban* pedig nemcsak a polgárookra, de a kommunistákra is nagy kedvvel lődözte a szatíra nyilait.

Nagy Lajos azonban hiába volt éleslátó, sőt lényeglátó, pár hét alatt nem foghatta fel, hogy amit lát, az a 20. század egyik legkegyetlenebb valósága, amelyből hamarosan a legfojtogatóbb világhatalom fog kinőni, és amely majd utoléri őt a szülőföldjén is. Míg az olasz arcokról azonnal észrevette pusztán fotók alapján, mennyire mások Mussolini diktatúrája előtt és alatt, nem tudhatta, hogy ez fokozottan igaz Oroszországra. Értetlenül nézte végig Bulgakov darabját, a *Turbin család napjait*, és nem sejtette, miért sírnak a nézők (a darabot Leningrádban látta), amikor ennek „az ellenforradalmi szellemű” családnak a „szinte túlzottan idealizált” tagjai, „a kitűnő, bátor nemes jellemű férfiak” elbuknak, holott Petljura paraszthadseregének a betörése a városba undort és irtózást kelt bennük. Mint ahogy nem foghatta fel azt sem, mit jelentenek a darab zárószavai, amelyek a távolból felhangzó *Internacionálét* követően szólalnak meg:

„- *Uraim, a mai este: egy új történelmi színmű nagy prologusa.*
- *Kinek prologus, kinek epilógus.*”

Útinaplója tanúsága szerint ugyanis csak a cárizmus barbárságáról volt képe, a Bulgakov által felidézett európai Oroszországról, s annak kíméletlen elpusztításáról nem volt élménye. És azt sem tudhatta, hogy a *Turbin család* Sztálin egyik legkedvesebb darabja volt, amelyet több tucatszor megnézett a *Művész Színházban*. De ha véletlenül tudomására jut is, sem tudott volna a maga pretotalitáriánus közép-európai tudatával mit kezdeni a baloldali diktatúra e perverz, sőt „pornográf” tényével.

Nagy Lajos legmértánylandóbb szellemi és morális teljesítménye oroszországi útját tekintve, hogy nem került egy pillanatra sem a sztálinista propaganda hatása alá, holott benne is volt annyi gyűlölet a Tisza István-i, majd a Horthy-Magyarország iránt, mint azokban, akik ezt a csapdát képtelenek voltak elkerülni (*Lukács György, Lengyel József, Sinkó Ervin* és mások). Ezt annál is inkább becsülhetjük benne, hiszen tudjuk, hogy századunk nyugati, nonkonformista értelmiségének is egyik közveszélyes betegsége volt a nem is mindig naiv behódolás a bolsevik propagandának. Gondoljunk *Romain Rolandra, Sartre-ra, Simone de Beauvoirra* vagy azokra a nyugati maoistákra és Ho Si Minh-rajongókra, akik a 60-as, 70-es években a távol-keleti kommunista diktatúrákat propagálták a polgári demokrácia alternatívájaként.

Ez az immunitás részben írói-emberi attitűdjének *paradoxonaiból* ered, részben a századvégen, a századelőn formálódott szellemiségben gyökerezik. E paradoxonok szinte felsorolhatatlanul sokeleműek: ő az az urbánus író, aki falun született egy városba szakadt parasztlány törvénytelen gyermekeként, aki élete legnagyobb részét a *Nagykörút-Rákóczi út-Kiskörút-Rákóczi út négyszögében* töltötte, legismertebb műve mégis a vidéki Magyarország reménytelen bezártságának természetrajza (*Kiskunhalom*). Osztálygyűlölet, harag és elfogultság hevíti, de *legtöbbre a tényeket becsüli*, s szemében igazi író csak az, aki *egyetemességre* törekszik. Ez a benne is munkáló igény személyiségének legmélyebb, a monarchiabeli második felvilágosodás jegyében formálódott rétegéről tanúskodik. Számára ugyanis *az egyetemes emberi, az igazság objektivitása és a független etikájú individuum* megkérdőjelezhetetlen érvényű alapértékek. Ezért képes szinte meghasonlásmentesen őrizni önazonosságát évtizedeken keresztül, és ez gátolja meg abban, hogy a sztálinista manipuláció prédája legyen.

Megjelent: In: Új Írás 1990. augusztus 123-125. o.